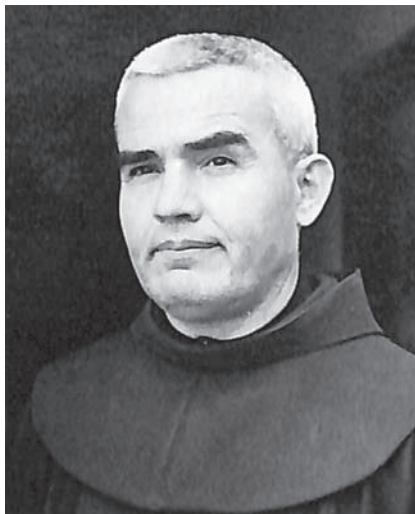

DR. FRA KREŠIMIR PANDŽIĆ

(1892.-1945.)

Fra Krešimir Pandžić bio je jedan od najuglednijih članova Hercegovačke franjevačke provincije u prvoj polovici 20. stoljeća: doktor znanosti, profesor, ravnatelj širokobriješke gimnazije, provincijal. Ubili su ga partizani u Mostarskom Gracu s petoricom subraće franjevaca 6. veljače 1945., u 53. godini života, 36. godini redovništva i 30. godini svećeništva. Tjelesni ostatci počivaju im u širokobriješkoj crkvi: ekshumirani su 1969., a u crkvu ukopani 1971. godine.¹ Jedan je od osmoroce hercegovačkih franjevaca Pandžića iz Drinovaca, od kojih su neki bili i njegovi najbliži rođaci.²

Fra Krešimir se rodio u Drinovicima, zaselak Bovani, 4. ožujka 1892. Krsno ime bilo mu je Stjepan. Roditelji su mu bili Filip Pandžić i Ruža rođ. Majić, također iz Drinovaca, zaselak Dubrava. Kum na krštenju bio je Stjepan Glavaš iz Bovana, a krstio ga je 6. ožujka 1892. župnik fra Blaž Jerković. Krizman je kad mu je bilo pet godina - kako je onda bilo uobičajeno - 28. listopada 1897., a krizmao ga je biskup fra Paškal Buconjić, također rodom iz Drinovaca. Krizmani kum bio je Ante Međugorac.³

1 Robert JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2023., str. 320-321.

2 Njihove životopise vidi u: *Isto*, str. 318-323.

3 Arhiv župe Drinovci: Matica krštenih, sv. I, str. 200, br. 143; Matica krizmanih, sv. I, str. 49, br. 145.

Osnovno i srednje školovanje

Pučku četverorazrednu školu mali je Stjepan završio u rodnom selu; škola je otvorena 1900. godine.⁴ On sam u svome Osobniku ispunjenom 1944. godine navodi da je osnovnu školu završio u Drinovcima.⁵

Život fra Krešimira Pandžića najuže je povezan sa širokobriježskom gimnazijom: tu je završio šest razreda srednje škole, te na njoj bio profesor gotovo 25 godina, zapravo čitavi svoj aktivni život, izuzev tri godine, kada je bio provincijal hercegovačkih franjevac s boravištem u Mostaru.

Stjepan Pandžić pohađao je Franjevačku klasičnu gimnaziju početkom 20. stoljeća i završio na njoj prvih šest razreda. Više nije mogao, jer ta gimnazija tada još nije bila potpuno uspostavljena i nije imala 7. i 8. razred, kao ni mogućnost polaganja maturalnog ispita. Puna gimnazija bit će uspostavljena tek u posljednjoj godini rata, školske 1917./18. godine i prva matura bit će održana tek u rujnu 1918.⁶

Stoga je Stjepan Pandžić - sada već fra Krešimir - odlučio 7. i 8. razred, kao i ispit zrelosti, polagati na državnoj gimnaziji u Mostaru. O tome postoje i neki sačuvani dopisi. Naime, ravnatelj širokobriješke gimnazije fra Mirko Matijević pisao je provincijalu 3. travnja 1909. da bi neki učenici koji završavaju 6. razred na Š. Brijegu željeli polagati ispite na mostarskoj gimnaziji, te tamo nastaviti 7. i 8. razred. Na to je provincijal fra Ambro Miletić 11. travnja 1909. uputio molbu Zemaljskoj vladi u Sarajevo da šestorica sjemeništara: Ivan Pandžić, Stjepan Pandžić, Lovre Pejić, Mate Banožić, Ivan Ramljak i Petar Serdarušić budu pripušteni polaganju 6. razreda gimnazije u Mostaru, pa da "time zadobiju pravo u istoj poslije nastaviti VII. i VIII. gim. razred". Uz to navodi: "U klasicima kao i ostalom propisanom gradivu pomenuti su podučeni." Tu je zamolbu Vlada odobrila, ali je nova poteškoća bila u tome što je bilo uobičajeno da se upravo đaci po svršetku 6. razreda upućuju u novicijat na Humac. To je stvaralo prilične poteškoće upravi Provincije i upravi širokobriješke gimnazije.⁷ Nisam pronašao podatak je li Stjepan Pandžić već u proljeće 1909. polagao šest prvih razreda, kako bi mogao upisati 7. i 8. razred

4 "Narodna osnovna škola Drinovci (OŠD) otpočela je s radom šk. godine 1900./1901., kao prva pučka građanska (državna) četverogodišnja škola na području današnje Općine Grude (zahvaljujući biskupu fra Paškalu Buconjiću, kojemu je trebalo gotovo dvadeset godina za otvaranje te škole)"; Srećko TOMAS - Zvonimir GLAVAŠ, "Školstvo i obrazovanje u Drinovcima", u: *Drinovci na dlanu ruke Njegove. Monografija naselja i župe*, gl. ured. S. Tomas i B. Goluža, Mostar - Drinovci - Zagreb, 2022., str. 493.

5 Arhiv Provincije: Osobnici 1944. godine, f. 224.

6 Ante MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. I, Mostar, 2011., str. 429-440.

7 *Isto*, str. 299-304.

u mostarskoj državnoj gimnaziji - vjerojatno jest, ali je sigurno da školovanje te godine nije nastavio jer je 1909./10. bio u novicijatu na Humcu.

Fra Krešimir je na Franjevačku bogosloviju u Mostaru upisan u akad. godini 1910./11., ali on zapravo nije pohađao filozofska i teološka predavanja, nego je pohađao gimnaziju u Mostaru. O tome svjedoči i bilješka u Liber classificationum: "Gymnasium frequentabat." Isto je bilo i sljedeće, 1911./12. šk. godine.⁸ Uprava Provincije odlučila se na ovaj potez kako bi najbolji njezini đaci završili gimnaziju i položili maturalni ispit, jer su samo tako kasnije mogli nastaviti neke studije izvan katoličkih fakulteta, te dobiti državno odobrenje da mogu djelovati kao profesori na širokobriješkoj gimnaziji. To je ujedno bio i jedini način kako bi ista gimnazija mogla dobiti pravo javnosti, dakle biti izjednačena s državnim gimnazijama. To je konačno i uspjelo u zadnjoj godini rata, 1918. Jedan od prvih koji je završio čitavu gimnaziju i maturirao bio je upravo fra Krešimir Pandžić. O tome je donijela vijest i franjevačka *Kršćanska obitelj*. Ispit zrelosti na mostarskoj gimnaziji završen je 29. srpnja 1912. Bilo je 25 maturanata. "Megju katolicima bilo je šest naših franjevačkih klerika, od kojih su četvorica jednoglasno proglašena zrelim, a dva rojena brata fra Vilim i fra Krešimir Pandžić, prošla su s odlikom! Mladim sokolovima, naše najsrdačnije čestitke!"⁹

Fra Krešimir je u svome Osobniku iz 1944. godine zapisao: "Klasična gimnazija: 1.-6. razred na Širokom Brijegu, 7.-8. r. u Mostaru. / Svjedodžba zrelosti br. 18. dne 28. VI. 1912."¹⁰ Ta Svjedodžba zrelosti čuva se u prijepisu među dokumentima u Službeničkom listu koji je fra Krešimir ispunio 1. svibnja 1940. U njoj se navodi da je fra Krešimir "svršio gimnazijske nauke I.-VI. r. u franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu, a VII. i VIII. razred u vel. gimnaziji u Mostaru, gdje je primljen na osnovu prijamnog ispita i položio ispit zrelosti po propisima naredbe zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (...). Na temelju toga ispita proglašen je zrelim s odlikom za pohađanje visoke škole." Svjedodžba je izdana 28. lipnja 1912.¹¹

Bogoslovni studij u Mostaru

Fra Krešimir je studij filozofije i teologije započeo u zimskom semestru 1912./13. godine. Imao je četiri ispita: apologetika (ocjena *eminens* - odličan), moralna teolo-

8 Liber classificationum studii theologici in Mostar ab an. 1895, sv. I, ff. 23-26. Osim njega gimnaziju su pohađali i fra Nikola Ivanković, fra Marijan Puljić, fra Petar Serdarušić, fra Križan Ramljak, fra Leopold (Augustin) Zubac, fra Ladislav Pejić i fra Vilim (Guillelmus) Pandžić (Isto, f. 23-26).

9 *Kršćanska obitelj*, br. 8/1912., str. 189-190.

10 Arhiv Provincije: Osobnici iz 1944. godine, f. 224.

11 Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb: kut. 277: Službenički list fra K. Pandžića.

gija (*eminens*), kanonsko pravo (*laudabilis* - vrlo dobar) i povijest Crkve (*eminens*). Vladanje mu je bilo izvrsno (*exemplares*), a marljivost pohvalna (*laudabilis*). U ljetnom semestru isti predmeti; ocjene *eminens* iz tri predmeta, *laudabilis* iz jednoga. U zimskom semestru 1913./14. godine slušao je i polagao predmete: Sveto pismo (*laudabilis*), dogmatska teologija (*laudabilis*), moralna teologija (*eminens*) i kanonsko pravo (*eminens*). Vladanje i marljivost - najbolje ocjene. Profesori su mu bili fra Ante Jelavić, fra Lujo Bubalo, fra Leo Petrović i fra Urban Barišić. U ljetnom semestru isti predmeti; sve ocjene *eminens*! U zimskom semestru 1914./15. godine polagao je sljedeće predmete: Sveto pismo, pastoralna teologija, sveto govorništvo, katehetika i liturgija i iz svih predmeta dobio najbolju ocjenu - *eminens*.¹² Njegova imena više nema u Liber classificationum.

U studentskim danima fra Krešimir je bio član bogoslovnog zbora "Bakula". Zabilježeno je da je na sastancima (sijelima) Zbora čitao neke radnje ili predavanja, pa tako rad "Udruživanje i njegova korist po književnost".¹³

Ovdje valja navesti da fra Krešimir uopće nije služio vojsku, o čemu je on sam zapisao: "Po § 19. Vojnog zakona bivše Austro-Ugarske oslobođen" vojne službe.¹⁴

Redovništvo i svećeništvo

Stjepan Pandžić obukao je franjevački habit na Humcu 9. kolovoza 1909. s osmoricom kolega. Habit im je obukao provincijal fra Ambro Miletić, a meštar im je bio fra Filip Bebek. Od njegovih kolega napustili su: fra Petar Serdarušić, fra Krsto Ramljak, fra Ladislav Pejić, fra Velimir Kljajo i Ivan fra Vilim Pandžić,¹⁵ fra Krešin rođeni brat. Osim fra Krešimira partizani su 1945. godine ubili i njegova kolegu fra Augustina Leopolda Zubca, i to skupa s njime u Mostarskom Gracu. Dvojica kolega su preživjela i umrla prirodnom smrću: fra Mladen Barbarić st. umro je kao mladi svećenik 1918., a fra Vid Čuljak kao starac na Humcu 1961. godine.¹⁶

12 Liber classificationum..., sv. I, ff. 27-32.

13 Pavao KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, Mostar, 2012., str. 209.

14 HDA: kut. 277: Službenički list, ispunjen 1. svibnja 1940.

15 Ivan (fra Vilim) Pandžić, stariji fra Krešimirov brat, rođen 5. listopada 1888., napustio je franjevačku zajednicu 27. ožujka 1913. Za njega je zapisano: "Đak sposoban, ali melankoličan i vanjstinom se nezadovoljnim pokazivao." (Arhiv Provincije: Imenik franjevaca, str. 35, br. 315). Fra Dujo Ostojić zabilježio je za njega: "I ovaj izišo kao klerik i postao trgovac u Zagrebu - metala i kefa za ribanje." (Robert JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2009., str. 142). Taj je Ivan kasnije razvio veliki posao i postao bogati veletrgovac u Zagrebu. Puno je pomagao hercegovačkim fratrima, osobito pri kupnji i uređenju kuće u Zagrebu (o tome vidi više ovdje, str. 703).

16 R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 142.

Prve jednostavne zavjete fra Krešimir je položio na Humcu 9. kolovoza 1910. u ruke provincijala fra Luke Begića. Svečane zavjete položio je u Mostaru 7. rujna 1913. u ruke provincijala fra Duje Ostojića. Za đakon je zaređen u kolovozu 1914. Otpusno pismo za njega i petoricu kolega biskupu je poslao provincijal 20. kolovoza.¹⁷ Kako fra Krešimir nije bio napunio 24 godine, koliko je crkveni zakonik tražio da bi kandidat mogao biti zaređen za svećenika, provincijal je preko prokuratora Franjevačkog reda tražio od Svete Stolice dispenu *ab aetate*, i to prvi put 7. listopada, drugi put 14. studenoga 1914. Dispenu je očigledno dobio, pa je fra Krešimir mogao biti zaređen za svećenika.¹⁸ Za svećenika ga je zaređio mostarsko-duvanjski biskup fra Alojzije Mišić u Mostaru 31. siječnja 1915. Mladu misu proslavio je u rodnim Drinovcima 2. veljače 1915.¹⁹ O njegovu ređenju i Mladog misi vijest je donijela i mostarska *Kršćanska obitelj*: "Na 31. siječnja redio je presvij. g. bisk. fra Alojzije Mišić u svojoj privatnoj kapeli za gjakona fra Julijana Bišku, a za svećenika fra Krešimira Pandžića. Mladomisnik držao je prvu sv. misu 2. veljače u rodnom mjestu Drinovcima. Mladomisniku i leviti naše najsrdačnije čestitke."²⁰

Studij u Grazu i Zagrebu

Fra Krešimir je odmah po svršetku bogoslovnog studija i nakon svećeničkog ređenja bio raspoređen u gimnaziju na Širokom Brijegu. Bilo je to pred kraj šk. god. 1914./15. Tako ga u Tabuli (rasporedu osoblja) od 4. svibnja 1915. nalazimo među profesorima na Širokom Brijegu. Ne navodi se koje bi predmete predavao.²¹

No, već iste godine fra Krešimir je bio upućen na studij u Graz u Austriju. U Arhivu Provincije čuva se svjedodžba o upisu (*Matrikelschein*), koji je izdao rektorat Sveučilišta u Grazu 4. studenoga 1915. da je fra Krešimir Pandžić upisan na Filozofski fakultet navedenoga sveučilišta.²² Na temelju nekih dokumenata jasno je da je i Zemaljska vlada u Sarajevu sufinancirala njegov studij, dakako uz njegovu matičnu franjevačku provinciju.²³ Fra Krešimir je stanovao u franjevačkom samostanu u Grazu, što saznajemo iz više dopisa tijekom 1916., 1917. i 1918. godine, u kojima mjesni gvardijan obavještava Provincijalat u Mostaru o njegovim troškovi-

17 Arhiv Provincije: SP, sv. 42, f. 16.

18 Arhiv Provincije: SP, sv. 42, ff. 55, 56.

19 Arhiv Provincije: Imenik franjevaca, str. 36, br. 321.

20 "Regjenje i mlada misa", *Kršćanska obitelj*, br. 3/1915., str. 68.

21 *Elenchus almae missionariae provinciae Ordinis Fratrum Minorum in Hercegovina ad annum Domini 1915. tempore belli internationalis*, Mostar, 1915., str. 11.

22 Arhiv Provincije: SP, sv. 46, f. 208.

23 Arhiv Provincije: SP, sv. 44, f. 44; sv. 45, f. 131.

ma.²⁴ Konačno je gvardijan iz Graza fra Pelagije Klemenčić 20. veljače 1919. javio Provincijalatu da je fra Krešo Pandžić prešao iz Graza u Zagreb, kako bi tu završio studij. Navodi za njega veoma lijepe riječi: "On je bio dobar i drag subrat i nama je veoma žao, da svoje studije nije mogao ovdje dovršiti." Ujedno, gvardijan prilaže i preostale troškove njegova boravka u samostanu.²⁵ Nisam siguran zašto fra Krešimir nije mogao dovršiti svoj studij u Grazu, ali valja imati na umu da je upravo u to vrijeme, krajem 1918., nestala stoljetna Habsburška Monarhija s mape svijeta i da je osnovana nova država Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS). Možda je upravo ta velika politička promjena bila glavni razlog da se fra Krešimir preselio u Zagreb kako bi tu dovršio studij.

Zalaganjem fra Ivana Penavića u posjedu smo Kataloga Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Grazu, u kojima se nalaze i podatci za fra K. Pandžića (*Nationale*). Na temelju njih vidljivo je da je on počeo studirati u Grazu u zimskom semestru 1915./16. godine (dakle, u ratno vrijeme), te da je studij nastavio u 1916./17., 1917./18. i u zimskom semestru 1918./19. godine. Za svaki semestar u njegovu "Nationalu" upisani su predmeti koje je slušao, profesori predavači, kao i broj sati. Predmeti su uglavnom vezani za njemački i latinski jezik, u manjoj mjeri za grčki jezik, ali ima tu dakako i općih predmeta, kao što su filologija, pedagogija, filozofski predmeti, klasična arheologija.²⁶

Fra Krešimir je studij nastavio u Zagrebu, odakle se javio 25. ožujka 1919. vezano za stipendiju. Pitanje je, naime, bilo, hoće li Zemaljska vlada u Sarajevu slati novac za stipendiju izravno njemu u Zagreb, ili preko Provincijalata u Mostaru.²⁷ Možda je upravo stipendija bila razlog prelaska u Zagreb, jer nove vlasti nisu željele slati je u drugu državu. Zemaljska vlada javila je 14. veljače 1920. o isplati stipendije za fra Krešimira Pandžića, fra Otona Knezovića i fra Krstu Kraljevića, a 26. prosinca 1920. o isplati zaostale stipendije za fra Krešimira.²⁸ Sačuvan je i fra Krešimirov "Nacional" 8. semestra u Zagrebu, u kojem se navodi da je Filozofski fakultet u Zagrebu upisao 3. svibnja 1919. i to na osnovu "dimisorija" Sveučilišta u Grazu od 1. veljače 1919., br. 205. U Grazu je svršio sedam semestara, a posljednji, osmi, upisao je i svršio u Zagrebu. Fra Krešimir je stanovao kod zagrebačkih franjevac, Kaptol 9.²⁹

Po svršetku studija u Grazu i Zagrebu fra Krešimir se vraća u Hercegovinu, gdje školske god. 1919./20. predaje u gimnaziji na Širokom Brijegu, zacijelo latinski i/ili njemački jezik. No, tu je ostao samo tu školsku godinu. Naime, fra Krešimir se

24 Arhiv Provincije: SP, sv. 45, f. 318; sv. 48, f. 215; sv. 50, f. 181

25 Arhiv Provincije: SP, sv. 52, ff. 59-60 (njemački).

26 Arhiv Sveučilišta u Grazu, Filozofski fakultet: Katalozi navedenih akad. godina (u presliku).

27 Arhiv Provincije: SP, sv. 56, f. 17.

28 Arhiv Provincije: SP, sv. 53, ff. 20, 176, 288.

29 Arhiv Filozofskog fakulteta u Zagrebu (preslik dostavljen na traženje fra Ivana Penavića).

16. rujna 1920. na Širokom Brijegu javio provincijalu fra Didaku Buntiću da je voljan poći u Beč kako bi uredio prihvatanje hercegovačkih bogoslova u Beču. Inače je fra Didak organizirao veliki pothvat kako bi, po svršetku rata, što više bogoslova iz Hercegovine poslao na studij u inozemstvo.³⁰ Prema ljetopisu gimnazije fra Krešimir je 23. rujna 1920. oputovao u Zagreb na predispite, a potom u Beč "da bude prefekt bogoslova". U Beču je ostao godinu i pol dana. Dana 1. travnja 1922. vratio se iz Beča i ponovno je imenovan "učiteljem u gimnaziji" na Širokom Brijegu.³¹ O njegovu boravku u Beču pokoja se bilješka nalazi u kronici bečkoga franjevačkog samostana, u kojem je fra Krešimir boravio. Tako je zabilježeno da je u samostan u Beč 9. listopada 1920. došlo 11 bogoslova iz Hercegovine, kako bi svoj studij nastavili na sveučilištu u Beču. S njima je došao i njihov meštar fra Krešimir Pandžić, a dopratio ih je i provincijal fra Didak Buntić, koji je uskoro prosljedio dalje. Dana 28. kolovoza 1921. apostolski nuncij u Beču Francesco Marchetti-Selvaggiani podijelio je deveterici bogoslova svećenički red. Njihova imena: fra Krsto Kraljević, fra Marijan Zubac, fra Vladislav Luburić, fra Velimir Šimić, fra Lovro Babić, fra David Zrno, fra Petar Sesar, fra Arkandeo Nuić i fra Rudo Mikulić (posljednji je u Beč došao samo radi ređenja). Dana 5. listopada 1921. u Beč je došao fra Radoslav Vukšić, kako bi postigao doktorat na tamošnjem sveučilištu; ujedno je preuzeo službu meštara od fra K. Pandžića. No, fra Krešimir je i nadalje ostao u Beču. Dana 27. svibnja 1922. fra Krešimir, koji je proteklu godinu i pol pohađao tamošnje sveučilište, povratio se u Hercegovinu.³²

Fra Ivan Penavić raspitivao se na Bečkom sveučilištu, da nije fra Krešimir u vrijeme svoga boravka u Beču i tamo nešto studirao i polagao ispite, ali je dobio negativan odgovor: on nije upisan na to Sveučilište ni kao redoviti ni kao izvanredni student.³³ Zapravo se fra Krešimir kroz čitavo to vrijeme, kao i kad se 1922. godine vratio u Hercegovinu, pripremao za doktorat na Sveučilištu u Zagrebu, koji će i položiti 1923. godine. Povremeno je odlazio u Zagreb i polagao potrebne ispite. Je li možda pohađao i neka predavanja na Filozofskom fakultetu u Beču, kako je zabilježio kroničar bečkoga franjevačkog samostana, ostaje dvojbeno.

Doktorat na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i profesorski ispit

U fra Krešimirovu Službeničkom listu iz 1940. godine sačuvani su i prijepisi njegove doktorske diplome, kao i profesorskog ispita. Doktorska diploma Sveučilišta u Zagrebu, Filozofskog fakulteta, izdana je 31. srpnja 1923. Doktorska disertacija

30 Arhiv Provincije: SP, sv. 57, ff. 124-125.

31 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 56, 76.

32 Dopis fra Ivanu Penaviću iz samostana u Beču od 18. svibnja 2024.

33 Dopis fra Ivanu Penaviću iz tajništva Bečkog sveučilišta od 3. lipnja 2024.

glasi: "Das romantische Wesen in 'Franz Sternbalds Wanderungen' von L. Tieck." Uz to je fra Krešimir položio sve potrebite ispite, te je proglašen doktorom filozofije. Doktorsku diplomu potpisali su: dr. Nenadić, rektor Sveučilišta, dr. L. Stjepanek, dekan Filozofskog fakulteta, i dr. Petar Skok, promotor.³⁴ Zalaganjem fra Ivana Penavića Filozofski fakultet u Zagrebu dostavio je u digitalnom obliku navedenu fra Krešimirovu doktorsku radnju, pisanu rukom, njegovim doista lije-pim rukopisom. Naslov radnje glasi: "Das romantische Wesen in 'Franz Sternbalds Wanderungen' von L. Tieck."³⁵ Radnja ima 102 stranice, sve na njemačkom jeziku.

U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u fajlu K. Pandžića, čuva se i prijepis ispitne svjedodžbe koju je izdalo Kraljevsko povjerenstvo za ispitivanje kandidata srednjoškolskog učiteljstva u Zagrebu 16. listopada 1924. Dr. fra Krešimir Pandžić je pred povjerenstvom u svibnju 1924. polagao ispite iz njemačkog, latinskog i hrvatskog jezika - pismeni i usmeni jezik. Iz njemačkog jezika za pismenu je radnju prihvaćen njegov doktorski rad na njemačkom jeziku (*Romantički elementi u Tickovu romanu Sternbaldova putovanja*), iz latinskog glavna pitanja u svezi sa šestim pjevanjem Vergilijeve *Eneide*. Nakon toga slijedili su usmeni ispiti iz njemačkog, latinskog i hrvatskog jezika, te konačno 16. listopada 1924. iz grčkog jezika. "Na osnovi svih navedenih povoljnih ocjena cjelokupnog ispita priznaje kr. ispitno povjerenstvo kandidatu srednjoškolskog učiteljstva phil. dru. fra Krešimiru Pandžiću sposobnost, da može učiti njemački i latinski jezik u svim razredima srednjih škola."³⁶ Zalaganjem fra Ivana Penavića u posjedu smo svih dokumenata vezanih za polaganje doktorata, kao i profesorskog ispita u Zagrebu, kao i svih fra Krešimirovih pismenih radnji koje je pisao u tu svrhu, ali i drugih dokumenata koji su bili preduvjet da uopće može pristupiti tome ispitu.³⁷

Objavljeni radovi

Iako je fra Krešimir bio doktor znanosti i bio više nego pismen čovjek, ipak se nažalost nikada nije bavio znanstvenim radom, pa nisam uspio pronaći objavljen ni jedan njegov znanstveni rad. Doduše, u *Franjevačkom vijesniku*, koji su na svijet izdavali bosanski franjevci, fra Krešimir je objavio dva rada, za koje bi se jedva moglo reći da su znanstveni. Oba rada zapravo tematiziraju franjevačku duhovnost, a prvi nosi naslov "Franjevačka pobožnost". Dr. K. Pandžić navodi nevjerojatnu činjenicu: "Prođe sedam punih vjekova, kako u neprekinutom nizu muževi i žene

34 HDA, kut. 277: Službenički list, ispunjen 1. svibnja 1940.

35 Na prednjoj korici naslov je ponešto drukčiji: Das romantische Wesen in L. Tiecks "Sternbald". Ein Beitrag zur Erforschung der d[eu]tschen Romantik von P. Krešimir Pandžić.

36 HDA, kut. 277: Službenički list, ispunjen 1. svibnja 1940.

37 HDA, kut. 502: Mapa fra K. Pandžića 19/1923.

svake dobe i obrazovanosti hrle u franjevačke redove. Nameće nam se pitanje, koja ih tajna sila privlači, što je novo i trajno unio sv. Franjo u vjerski i crkveni život?" Potom ukratko obrađuje najprije benediktinsku pobožnost, potom isusovačku i konačno franjevačku. Vrlo dobro obrađuje povijesni kontekst u kojem je Franjo živio i nastanak redova koje je osnovao, citirajući važne autoritete koji se bave franjevačkom duhovnošću. Piše o Franjinu odnosu prema: 1. Bogu i Isusu; 2. prema stvorovima, da bi naglasio kako Franjo vanjski Isusov život nasljeđuje u siromaštvu, a nutarnji u pobožnosti.³⁸ Upravo ovaj tekst pokazuje svu dubinu i širinu Pandžićeva znanja, kao i činjenicu da je pratio svjetsku literaturu, osobito dakako s njemačkog govornog područja. Velika je šteta što nije više pisao i što se zapravo uopće nije bavio znanstvenim radom.

Drugi tekst u istome časopisu je kratak, a zapravo je prijevod teksta F. W. Förstera objavljenog u časopisu *Menschheit* u listopadu 1926., koji govori o sv. Franji i Trećem franjevačkom redu.³⁹

Dva teksta fra Krešimir je objavio kao provincijal u službenom glasilu Provincije *Hercegovina franciscana*. Prvi tekst je zapravo njegov tekst saziva kongresa hercegovačkih franjevaca na Širokom Brijegu 9. kolovoza 1940. u prigodama Hrvatske svete godine (1940./41.), 700. obljetnice franjevačkog djelovanja među Hrvatima i približavajuće 100. obljetnice odcjepljenja hercegovačkih fratara od provincije Bosne Srebrene.⁴⁰

Drugi tekst je pod naslovom "Čas zove" 1941. godine. Napominjući velike žrtve i ustrajan i plodonosan rad među katoličkim pukom u Hercegovini starijih naraštaja franjevaca provincijal Pandžić upravlja riječ onima koji su sada na terenu. Opominje: "Mi današnji hercegovački franjevci svi, svaki na svom mjestu, pozvani smo, da današnji snažni razvoj kraljevstva Božjeg među nama ne pustimo da oslabi ili da se prekine, nego da tomu pobjedonosnom razvoju osiguramo više nego igda danas, u svojoj hrvatskoj državi, sve uvjete za novi razmah i procvat. Što traži od nas današnji čas? Gdje se naša suradnja najviše očekuje, gdje je najpotrebnija?" Kao odgovor na to pitanje navodi tri polja rada: 1. Provincija, s naglaskom na kvalitetni redovnički i svećenički život, još jednom izričito napominjući: "ne plesti se u dnevnu politiku i ne preuzimati političku odgovornost"; 2. Treći red sv. Franje; 3. Katolička akcija, s posebnim naglaskom na Društvo sv. Ante, u kojem su većinom muškarci. Završava: "Koliko mogu i više nego mogu, dozivljem braći u pamet vječnu i vremenitu odgovornost za rad na tri spomenuta prostrana polja. Žetva je

38 Dr. K. PANDŽIĆ, "Franjevačka pobožnost", *Franjevački vijesnik*, br. 6/1927., str. 122-125.

39 Dr. K. P., "F. W. Forster o sv. Franji i njegovu Trećem redu", *Franjevački vijesnik*, 1927., str. 154.

40 O. Krešimir PANDŽIĆ, "Draga braćo", *Hercegovina franciscana*, sv. IV-1940., Mostar, 1940., str. 2-3.

velika. Budućnost države, budućnost provincije. Bič rata i javni grijesi zovu nas, da otvorimo oči i uši. / 'Postavio sam vas, da idete i da rod donesete i da rod vaš ostane' (Iv 15, 16).⁴¹

Sigurno je da je Pandžić kao provincijal objavio i neke druge tekstove u *Hercegovini franciscani*, a nije ih potpisao, ali je jasno da nije riječ o znanstvenim radovima.

Profesorsko djelovanje

U ljetopisu širokobriješke gimnazije zabilježen je podatak da se fra Krešimir vratio iz Zagreba na Š. Brijeg 12. studenog 1919. i započeo predavati u gimnaziji. Oko mjesec dana kasnije fra Krešimir je na koji dan otišao u posjet svojima u Drinovce. U ožujku 1920. održao je duhovne vježbe sjemeništarcima. Prema rasporedu osoblja (Tabuli) od 21. travnja 1920. fra Krešimir je profesor u gimnaziji i drugi meštar klerika. Iz izvještaja s maturalnog ispita održanog u svibnju 1920. godine vidljivo je da je bio jedan od članova ispitnoga povjerenstva.⁴²

Fra Krešimir se 16. rujna 1920. na Širokom Brijegu javio provincijalu fra Didaku Buntiću da je voljan poći u Beč kako bi uredio prihvrat hercegovačkih bogoslova u Beču. Inače je fra Didak organizirao veliki pothvat kako bi, po svršetku rata, što više bogoslova iz Hercegovine poslao na studij u inozemstvo.⁴³ Prema ljetopisu gimnazije fra Krešimir je 23. rujna 1920. otputovao u Zagreb na predispite, a potom u Beč "da bude prefekt bogoslova". U Beču je ostao godinu i pol dana. Dana 1. travnja 1922. vratio se iz Beča i ponovno je imenovan "učiteljem u gimnaziji" na Širokom Brijegu. S kraja studenoga 1922. sačuvan je zanimljiv dopis Provincijatalu da se nabave peći u sobama profesora fra Krešimira Pandžića, fra Martina Soptića, fra Krste Kraljevića i fra Arkandela Nuića, jer je zima na Širokom Brijegu bila itekako hladna. Provincijal je naredio da se nabave peći, ali ujedno upozorio da se štedi na ogrjevu i da se braća griju zajedno u razgovornici. U školskoj god. 1923./24. fra Krešimir je bio profesor i knjižničar na Širokom Brijegu. Iz iste školske godine potječe i vijest kako su se neki profesori, među kojima i fra Krešimir, zarekli "da kroz godinu dana neće piti alkoholnih pića, a umolit će oca gvardijana, da se od toga suviška osnuje fond, da se iz toga izvede električna rasvjeta u samostanu i gimnaziji". Vijest potječe od 10. listopada 1923. Uistinu će kasnije fratri urediti hidrocentralu na rijeci Lištici, iz koje će svjetlo imati ne samo samostanski

41 Provincijal o. Krešimir PANDŽIĆ, "Čas zove", *Hercegovina franciscana*, sv. V-1941., Mostar, 1942., str. 1-6.

42 Ante MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, Mostar, 2011., str. 30, 31, 44, 48.

43 Arhiv Provincije: SP, sv. 57, ff. 124-125.

kompleks, nego i gradić Široki Brijeg. Nakana o izgradnji hidrocentrale potječe iz 1924. godine, ali su radovi započeli tek 1935., da bi hidrocentrala bila puštena u pogon 4. ožujka 1936. U istoj godini (1923.) fra Krešimir je u nekoliko navrata putovao u Zagreb, gdje je polagao ispite potrebne za doktorat, kao i sami doktorat (1923.), te konačno profesorski ispit (1924.), kako je naprijed navedeno.⁴⁴

Pred kraj travnja 1925. gimnaziju je inspicirao inspektor Jovan Vasić. Nazočio je na predavanjima svih profesora, pa tako i na satu njemačkog jezika kod dr. fra Krešimira Pandžića. Ovako je zabilježio o tome satu: "Nast[avnik] dr. Pandžić na nemačkom satu u 8. r. pitao je čak o Šileru, njegovim delima, pravcu, kompoziciji, sadržini i prva dvojica su dobro odgovarala, treći priličito, a četvrti Sopta je uskratio u odgovorim kako o Šileru, tako i u prevađanju jedne ne odviše teške poznate pesme: Rastanak Hektora sa Andromahom. Šta više, dok se nije snašao ni u historijatu te pesme, kamo li u njenom gramatskom delu. Videlo se iz svega da je to najslabiji đak 8. r."⁴⁵

Dana 16. listopada 1924. "imao je u Zagrebu o. Krešimir Pandžić konačni ispit iz grčkog jezika". Sredinom veljače 1925. fra Krešimir je još jednom održao duhovne vježbe sjemeništarcima. U školskoj god. 1925./26. bio je štoviše i ispovjednik klerika-gimnazijalaca. U popisu nastavnika s kraja navedene školske god. navodi se i sljedeće: "Dr. Krešimir Pandžić, profesor, služi 6 godina, germanistika i klasici, latinski VII. - VIII. [razred], filozofija VII. - VIII., hrvatski IV. honorarno; latinski 9, filozofije 4, hrvatskog 4 sata tjedno, redovnih 17 sati tjedno." Na velikoj maturi iste školske godine bio je član ispitnog povjerenstva za latinski jezik. Fra Krešimir je 13. rujna 1926. imenovan privremenim zamjenikom prefekta konviktoraca, jer je prefekt fra Bonifacije Majić bio previše opterećen gradnjom nove gimnazijalne zgrade, a njegov zamjenik fra Radoslav Vukšić se morao pripravljeti za polaganje ispita. U školskoj god. 1926./27. fra Krešimir je predavao latinski jezik 1., 7. i 8. razredu, a grčki jezik 6. razredu. Imao je ukupno 17 sati tjedno, te bio razrednik 7. razredu. Inspektor Dušan Tamindžić inspicirao je rad pojedinih profesora početkom siječnja 1927. O fra Krešimiru je zabilježio: "U VII. r. na času latinskog jezika prevađani su na latinski iz Vežbenice: Najlepši delovi Vergilijeve Eneide. Đaci su pokazali vrlo dobro znanje. Ispostavilo se tokom časa da nastavnik Pandžić suvereno vlada svojim predmetom." Na maturalskom ispitu iste školske godine fra Radoslav je bio član ispitnog povjerenstva za latinski jezik. Školske god. 1927./28. fra Krešimir je bio razrednik 2. razredu, a predavao je latinski jezik 2., 6. i 8. razredu, te grčki jezik 3. razredu; ukupno je tjedno imao 18 sati nastave. Izaslanik ministra

44 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 56, 76, 95-96, 108, 120, 123, 126. Detaljno o pripremnim radovima, izgradnji i puštanju u pogon hidrocentrale pisao je A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 649-688.

45 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 148.

prosvjete Mijo Poljak inspicirao je rad pojedinih profesora na Š. Brijegu sredinom svibnja 1928. O radu fra Krešimira Pandžića dao je najbolju ocjenu, a zanimljiva je njegova napomena pod rubrikom "pravilnost ocenjivanja": "Ocjenjivanje pravilno i blago." U lipnju 1928. fra Krešimir je opet član ispitnog povjerenstva za maturalni ispit, opet za latinski jezik. Na maturalskom ispitu školske god. 1928./29. fra Krešimir je opet član povjerenstva, opet za latinski jezik.⁴⁶

Iz 1929. godine potječe i jedan nezgodan slučaj kad je klerik-gimnazijalac fra Srećko Stojić činio nered na satu njemačkoga kod fra Krešimira, pa je on tražio da kleči do kraja sata, a kad je odbio, fra Krešimir ga je pokušao ošamariti i na kraju ga potjerao vani. Fra Srećko je pisao provincijalu i predstavio stvar prilično drukčije negoli sâm fra Krešimir. Iako fra Krešimir na profesorskoj sjednici nije tražio da ga se otpusti, on je ipak otpušten 30. srpnja 1929.⁴⁷

Osim što je djelovao kao profesor, fra Krešimir je jedno vrijeme bio i duhovni asistent ili voditelj Trećeg reda u župi Široki Brijeg. Ta je njegova djelatnost prestala kad je imenovan ravnateljem gimnazije. Stoga je provincijal 9. srpnja 1929. poslao dopis u kojem njegovim nasljednikom imenuje fra Valentina Zovku.⁴⁸ I kasnije će fra Krešimir, nakon što je prestao biti ravnatelj gimnazije, opet biti voditelj Trećeg reda, sve dok 1939. godine nije imenovan kustodom Provincije. Tada ga je naslijedio fra Lovro Babić.⁴⁹

Ravnatelj širokobriješke gimnazije

Na proljetnim promjenama osoblja uprava Provincije imenovala je 1. svibnja 1929. dr. fra Krešimira Pandžića novim ravnateljem gimnazije; dotadašnji ravnatelj dr. fra Mate Čuturić premješten je za župnika u Drinovce. No, i kao ravnatelj fra Krešimir je nastavio s predavanjima, istina u smanjenom broju sati. Tako je u školskoj god. 1929./30. imao ukupno 12 sati predavanja: latinski 8. razredu, te grčki 4. i 5. razredu. U gimnaziji je predavalo 15 profesora, od kojih šest doktora znanosti, a gimnazija je imala 201 učenika, unutarnjeg i vanjskog. Upravo je to vrijeme snažnog razvoja gimnazije, kako u materijalnom smislu (izgradnja zgrade gimnazije i konvikta za vanjske đake), tako u rastu broja učenika i pogotovo sve boljoj izobrazbi profesora, od kojih će u sljedećim godinama sve veći broj postizati doktorate iz svojih struka. Kao ravnatelj gimnazije redovito je bio član

46 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 169, 170, 179, 187, 189, 215, 223, 229-231, 238, 239, 269, 279, 300, 308, 376-377.

47 Arhiv Provincije: SP, sv. 79, ff. 120-121; Imenik franjevac, str. 48, br. 431.

48 Arhiv Provincije: SP, sv. 79, f. 295.

49 Provincijalov dopis fra Lovri od 5. rujna 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 120, f. 188).

ispitnog povjerenstva na maturalskim ispitima. Predsjednik je pak povjerenstva na "maloj maturi", dakle đacima svršenoga 4. razreda gimnazije. Trajno se brine o financijama gimnazije, te šalje razne izvještaje što upravi Provincije, što državnim vlastima. Brine se također o pojedinim profesorima, kao i đacima. Posla je puno. No, još uvijek predaje: u školskoj god. 1930./31. predaje latinski 6. razredu, a grčki 5. razredu, tjedno 9 sati. Broj đaka se u školskoj god. 1931./32. popeo na 248. Fra Krešimir ima 13 godina nastavničke službe, te predaje latinski jezik 5., a grčki 6. razredu, ukupno 9 sati tjedno. U školskoj god. 1932./33. u gimnaziji je ukupno 258 đaka. Nastale su poteškoće oko državnih ispita nekih profesora, pa je profesorski zbor neko vrijeme spao na 13 nastavnika. Zanimljivo je vidjeti i kako je ministarski izaslanik Mihailo Živković ocijenio fra Krešimira kao ravnatelja gimnazije: "Direktor dr Pandžić fra Krešimir je spreman i taktičan. Odnos prema nastavnicima primeren. Disciplina među nastavnicima i učenicima primerna." Nadalje, navodi da redovito i uredno održava stručne konferencije za svaki predmet i sve uredno zapisuje. Ne vodi financijske knjige jer to je obveza Provincijalata, "koji školu uzdržava". Škola ima sljedeće zbirke: fizičku, botaničku, zoološku, mineraloško-geografsku, geografsko-povijesnu, arheološko-numizmatičku, glazbenu i gimnastičku. Sve se vodi u potpunom redu. Isto je i s profesorskom i učeničkom knjižnicom. "Ekskurzije su vođene u propisanome broju pod vođstvom nastavnika i razrednih starješina." I najzanimljivija bilješka: "Na osnovu svega pomenutoga, i učeničkih odgovora, i usmenih pismenih zadaća, i izjava direktora i nastavnika, dobio sam utisak da su nastavnici Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu dobri Jugosloveni." Nedugo nakon ovoga izvještaja iz srpnja 1933. godine isti ti profesori bit će proglašeni hrvatskim nacionalistima, i to će se navoditi kao razlog njihova pogubljenja. Partizanska propaganda brzo je zaboravila riječi ministarskog izaslanika Mihaila Živkovića, a partizani dobar dio profesora, kao i dio njihovih đaka pobili, te sve navedene zbirke i knjižnice uništili! U školskoj god. 1933./34. u gimnaziji su bila 243 đaka, od čega 96 sjemeništara, 83 u konviktu i 64 iz okolice, koji stanuju u svojim kućama. To je posljednja godina fra Krešimirova ravnateljstva. Predaje i ove godine 9 sati tjedno: latinski 1. razredu, a grčki 2. razredu. Iz istoga je razdoblja jasno da gimnazija na Š. Brijegu ipak nije odgovarala režimu u Beogradu. Iz ljetopisa koji je vodio ravnatelj fra Krešimir Pandžić može se zaključiti da pritisci državnih vlasti postaju sve jači. Posebno je grub bio način na koji je izvršen upad financijske policije u samostan, što je više sličilo na nasilničku provalu, nego na policijsku kontrolu. Fra Ante Marić pronašao je i objavio dopis ministra vojske upućen 12. siječnja 1932. ministru prosvjete (u Beogradu), točnije prosljedio mu je dopis zapovjednika Jadranske divizijske oblasti "đenerala" Stojanovića, u kojem izrijeком spominje negativan utjecaj franjevačke gimnazije na Š. Brijegu, kao i pučkih škola koje vode časne sestre:

Ove škole utiču vrlo jako na vaspitanje mladeži hrvatskog dela naroda ovih krajeva. Uverio sam se u više mahova, što je i opšte poznato, da je bez malo celokupno katoličko sveštenstvo na poverenoj mi divizijskoj teritoriji krajnje neraspoloženo prema današnjem državnom uređenju i da u tom smislu veoma aktivno deluje i u narodu. Nije potrebno nikakvo naročito napominjanje, da nastava u njihovim školama nije po programu predavanja na državnim školama, te deca koja ove škole svršavaju ostaju celoga svoga veka plemenski i verski fanatici.

Predlaže se da se smanji broj djece koje podučavaju časne sestre i franjevci, i to na taj način da se te škole proglase privatnima i oduzme im se pravo javnosti. Eto, u takvim je prilikama živjela i preživjela franjevačka gimnazija na Š. Brijegu - sve do 1945., kad će biti uništena. Partizanska propaganda mogla je doslovno prepisati ono što je pisao general starojugoslavenske vojske 1932.: "...sveštenstvo je krajnje neraspoloženo prema današnjem državnom uređenju i u tom smislu veoma aktivno deluje i u narodu." Nasuprot "đeneralu" ministrov izaslanik prof. Nikola Majnarić je u lipnju 1934. pisao da je gimnazija "u rukama dobrih i učenih nastavnika", prostorije posve uređene i "zračne", te da se u njoj školuju ne samo djeca iz okolice, nego i iz udaljenijih krajeva. Zaključuje: "Nema dakle razloga da se reducira."⁵⁰

Iz jednoga dopisa dr. Glavadanovića od 11. srpnja 1931. saznajemo da fra Krešimir boluje od "atonije crijeva". Liječnik preporuča liječenje u Rogaškoj Slatini kroz šest tjedana.⁵¹ Nisam pronašao podatke je li dosta išao na liječenje, ali pretpostavljam da jest.

Provincijal fra Dominik Mandić obavijestio je fra Krešimira, ravnatelja gimnazije, 9. svibnja 1931., da se nastavljaju radovi na uređenju gimnazije, točnije da će se dovršiti nedovršeno istočno pročelje gimnazijske zgrade. "Provincijalat Vama povjerava brigu za nabavu materijala, nadzor nad izvedbom, čuvanje materijala i zgrade, te isplatu majstora i radnika. Svako 14 dana Provincijalat će Vam staviti na raspolaganje potrebnu svotu novca za isplatu."⁵² Tako se fra Krešimir, osim što je bio ravnatelj i profesor, morao baviti i građevinom. Kasnije je u više navrata pisao provincijalu o napretku radova i isplatama radnicima. Primjerice, 29. siječnja 1932. javio je da je dobio 80.000 dinara, a da je poduzetniku Ivanu Markiću isplaćeno oko 73.000 dinara; za ravnanje terena oko gimnazije Joži i Šimunu Šušku s radnicima isplaćeno je oko 15.000 dinara, a bilo je još troškova za prijevoz željeza,

50 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 391, 398-399, 418, 445, 475, 477, 486, 487, 520, 521, 536, 537, 560, 563, 565, 574, 576, 578-580, 583, 608, 609, 610, 614, 622, 623, 627-629, 631-635, 701, 702.

51 Arhiv Provincije: SP, sv. 88, f. 224.

52 Arhiv Provincije: SP, sv. 90, f. 282.

za pržinu i za klak, kao i nekih drugih troškova.⁵³ Iz godine 1934. saznajemo da je majstor Rošec izveo neke radove u profesorskoj knjižnici, za što je bio plaćen 10.000 dinara.⁵⁴

Na sjednici nove uprave Provincije na čelu s provincijalom fra Matom Čuturićem održanoj 7. rujna 1934. fra Krešimir je “oslobođen od direktorske dužnosti”, a novim ravnateljem imenovan je dotadašnji provincijal dr. fra Dominik Mandić. Fra Krešimir je predao dužnost, kao i kasu i ljetopis novome ravnatelju 15. rujna 1934. i tako prestao biti ravnatelj.⁵⁵

Ponovno (samo) profesor

Iako je fra Krešimir, kako smo naprijed vidjeli, i dok je bio ravnatelj svake školske godine držao nekoliko sati latinskog i grčkog jezika, sada se može posvetiti samo profesuri. Tako već školske god. 1934./35. ima 18 sati nastave tjedno: latinski 1., 2. i 3. razredu, te grčki 4. razredu. Više je nego zanimljivo navesti da je od 15 profesora franjevac na širokobriješkoj gimnaziji njih čak 13 imalo doktorat iz svoga predmeta! Tako nešto zacijelo se nikada nije dogodilo u povijesti srednjih škola u čitavome svijetu! Upravo zbog toga je ta gimnazija postala najelitnija srednja škola u Kraljevini Jugoslaviji, a vjerojatno i puno šire; ali je zbog istog razloga postala i trn u oku svim neprijateljima Katoličke Crkve i hrvatskog naroda.⁵⁶

Ministrov izaslanik dr. Mirko Deanović u svom izvještaju pisanom 21. lipnja 1935. ovako je ocijenio rad fra K. Pandžića: “O. fra Krešimir dr Pandžić, profesor a/ njemačkog i latinskog jezika b/ grčkog, predsjednik mjesne organizacije ‘Napredak’, dobio odobrenje da nastavlja Sn br. 3843. od 29. nov[embra] 1932. Bio je do lani višegodišnji direktor ove iste gimnazije kojom je uzorno upravljao; zbog zdravstvenih razloga morao je napustiti taj položaj. Predaje 16 godina.” Školske god. 1935./36. fra Krešimir predaje latinski jezik 2., 3. i 4. razredu, te grčki 5. razredu; razrednik je 4. razredu. U kolovozu 1935. imenovan je i “magistrom braće laika i kandidata za braću laike u našem samostanu na Širokom Brijegu”. Imenovan je i knjižničarom profesorske knjižnice, koja je 1935. godine prenesena u nove prostorije u gimnaziji, te je imala oko 15.000 svezaka. Većinu toga će partizani spaliti

53 Arhiv Provincije: SP, sv. 95, f. 87.

54 Arhiv Provincije: SP, sv. 103, f. 422.

55 Arhiv Provincije: SP, sv. 105, f. 306; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 655. U *Izvještaju za školsku godinu 1934-35.* navodi se da je uprava Provincije razriješila “radi zdravstvenih razloga direktorske dužnosti dra fra Krešimira Pandžića”, te povjerila “upravu gimnazije mp. o. dr fra Dominiku Mandiću, bivšemu provincijalu herceg. Franjevac” (str. 11).

56 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 656-657.

1945. i 1947. godine. Na ispitu zrelosti u lipnju 1936. fra Krešimir je član ispitnog povjerenstva, ali sada za njemački jezik. Na “maloj maturi” pak za latinski jezik. U školskoj god. 1936./37. fra Krešimir predaje latinski 4. i 5. razredu, a grčki 3. i 6. razredu, ukupno 17 sati tjedno; razrednik je 5. razredu, te knjižničar profesorske knjižnice. Iz lipnja 1937. sačuvana je još jedna bilješka o njegovu zdravstvenom stanju, točnije umoru, pa mu provincijal dopušta da može “prije isteka školske godine radi umora poći na odmor i ne biti na prijamnim ispitima, ali ukoliko je razrednik, prije odlaska ‘neka ispuni statistike’.” Školske god. 1937./38. fra Krešimir predaje latinski 5. i 6. razredu, a grčki 4. i 7. razredu; tjedno ima 18 sati. I nadalje vodi profesorsku knjižnicu. Od 20 profesora u gimnaziji njih čak 15 ima doktorat iz svoje struke! Iz te školske godine vrijedno je spomena da je fra Krešimir 2. studenoga 1937. izabran za kustoda Provincije, što znači za provincijalova zamjenika.⁵⁷ Na tu je službu izabran nakon smrti dotadašnjeg kustoda fra Eugena Tomića st. 24. listopada 1937.⁵⁸ Tu će službu obnašati oko dvije i pol godine, sve do vlastitoga izbora za provincijala 1940. godine. Zanimljivo je navesti da je upravo fra Krešimir kao kustod blagoslovio temelje nove župne crkve u Rasnu. Bilo je naime predviđeno da dođe provincijal fra Mate Čuturić, ali je to bilo nemoguće zbog dubokog snijega (30-40 cm), pa je za to ovlastio fra Krešimira, koji je bio u Rasnu 14. siječnja 1940. i blagoslovio temelje. O tome je poslao detaljan izvještaj Provincijalatu, u kojem opisuje i povijest župe, kao i novih župa koje su se od nje odcijepile.⁵⁹

U školskoj god. 1938./39. fra Krešimir predaje latinski jezik 6. i 7. razredu, a grčki 5. i 8. razredu; tjedno ima 17 sati nastave. I nadalje je knjižničar profesorske knjižnice. Iz ljetopisa gimnazije saznajemo da je fra Krešimir 24. listopada 1938. održao “zajedničko predavanje o blgp. [blagopokojnom] Knezu Arsenu Karađorđeviću u pozorišnoj sali gimnazije”. U istoj onoj Hercegovini, za koju je srpski “đeneral” izjavio da “bez malo celokupno katoličko sveštenstvo (...) krajnje neraspoloženo prema današnjem državnom uređenju”! God. 1939. aktualni ravnatelj gimnazije dr. fra Dominik Mandić izabran je za generalnog definitora Franjevačkog reda i morao se preseliti u Rim. Upravo je fra Krešimir imenovan privremenim ravnateljem do imenovanja novoga. No, uprava Provincije već je 1. srpnja 1939. ravnateljem imenovala dr. fra Radoslava Vukšića. On će na toj službi ostati sve do smrti svoje i brojnih drugih profesora početkom 1945. godine. U posljednjoj školskoj godini prije nastupa provincijalske službe, 1939./40., fra Krešimir predaje latinski jezik 7. i 8. razredu, a grčki 3. i 6. razredu; ima 16 sati nastave tjedno i knjižničar je profesorske knjižnice. U gimnaziji predaje 20 profesora franjevac, a 13 od njih

57 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 690-691; sv. III, str. 9, 15, 20, 30, 32, 43, 51, 73, 115-116, 124, 146.

58 Arhiv Provincije: SP, sv. 121, ff. 130, 162; sv. 122, ff. 35-36; Robert JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 34, bilj. 9.

59 Arhiv Provincije: SP, sv. 129, f. 151.

imaju doktorat iz svoje struke. U školi je u osam razreda bilo 414 učenika, što sjemeništara, što vanjskih. Gimnazija je na svome vrhuncu! Na maturalnom ispitu u lipnju 1940. fra Krešimir je član povjerenstva, za latinski jezik.⁶⁰

Ovdje bi svakako valjalo navesti još nekoliko zanimljivosti vezanih za fra Krešimira iz ovoga razdoblja. Ponajprije, 3. lipnja 1936. župnik iz Zemuna don Antun Gerster tražio je od provincijala zamjenu preko ljeta. Tražio je fra Gaudencija Ivančića ili fra Krešimira Pandžića. Ključno je bilo poznavanje njemačkog jezika, jer su župljani bili Nijemci (folksdojčeri). Provincijal je odredio fra Krešimira za zamjenu, o čemu je obavijestio župnika 12. lipnja. I sljedeće je godine isti župnik tražio fra Krešimira za zamjenu, ili pak nekoga tko govori njemački, jer su svi župljani Nijemci. Provincijal je odobrio opet fra Krešimira. Tako je on barem dva ljeta, vjerojatno po mjesec dana, zamjenjivao župnika u Zemunu i vježbao svoj njemački jezik sa župljanima Nijemcima.⁶¹

Druga je zanimljivost iz toga vremena (1937.) da su starješine sela Drinovci, odakle je rodom bio i fra Krešimir, upravo njega tražili za župnika susjedne župe Gorica, odakle bi vodio radove na isušivanju (melioraciji) Drinovačkog polja. U tu bi se svrhu osnovala Vodena zadruga, kojoj bi na čelu bio upravo fra Krešimir. Provincijal je na to javio glavarima u Drinovcima da im se nije mogao za župnika u Gorici staviti fra Krešimir Pandžić, jer je potreban u gimnaziji. Župnikom je imenovan fra Milivoj Bebek. On je uskoro javio o problemima koje mu čine župljani pri njegovu dolasku. Radi se o njihovoj želji da im župnik bude fra Krešimir Pandžić ili netko drugi rodom iz Drinovaca i o planovima oko melioracije polja. Čak su mu sastavili pravilo kako se ima vladati.⁶² Tako se fra Krešimir ipak nije morao ponovno baviti građevinom niti voditi poslove oko melioracije polja. Ostaje nejasno, je li možda on dao neki signal svojim suseljanima da bi imao volje poduzeti s njima jedan takav pothvat?

Bivši đaci o svom profesoru i ravnatelju gimnazije na Širokom Brijegu

Širokobriješki gvardijan fra Jozo Zovko organizirao je tijekom 1993. godine nekoliko okruglih stolova i jedan simpozij na temu "ubijene" franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu. Uspio je okupiti oko 50 bivših đaka koji su progovorili o svojim profesorima i kolegama koje su partizani ubili 1945. godine. Brojna su njihova

60 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 157, 202, 206, 221-223, 240.

61 Arhiv Provincije: SP, sv. 115, ff. 149, 169, 170; sv. 119, ff. 295, 298.

62 Dopisi od 14. travnja, 18. svibnja i 24. svibnja 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 110, ff. 113, 188, 223).

sjećanja i na dr. fra Krešimira Pandžića, koji je predavao na Š. Brijegu preko 20 godina, te pet godina bio i ravnatelj gimnazije. Ovdje izdvajam samo dio njihovih sjećanja na njega.

Fra Berislav Mikulić: O pok. fra Kreši kao svećeniku, mogu reći sve pozitivno. Bio je strog. Tražio je disciplinu, a i sam je bio discipliniran. Što se tiče našeg redovničkog siromaštva, meni kao vojnom kapelanu koji sam imao pravo nešto imati uza se, nije dopustio. Ne smijem imati ništa, ni sat. U samostanu u vojničkom ne smijem biti. Kad sam mu rekao da ja češće budem počašćen od nekih časnika, pa da bih i ja njih morao nekada počastiti, on mi je odgovorio: "Kada ti predviđiš upitaj u gvardijana ili mene, pa onda, ali uza se ne smiješ imati." (...). Kao provincijal bio je točan i strog i možda ga braća zato ponekad nisu voljela. Bio je inteligentan. Kao profesor puno je tražio i puno je davao. (...).

Fra Hadrijan Sivrić: Latinski mi je predavao šest godina. Za tih šest godina ne znam je li ga ijedan đak zavolio, ali nije ni on ni prema kome pokazivao posebnu naklonost. Bio je strog, ali u ocjenama i objektivan. Bio je točan u crkvi. Bio bi redovan s nama klericima u koru. Izvan škole i razreda nismo imali s njim baš nekih dodira. Bio je veoma strog i znao je fizički kažnjavati. (...).

Karlo Kutle: Sjećam ga se kao dobra čovjeka u smislu držanja, ali isto kao jako stroga. Mislim da nije bilo strožeg u gimnaziji od njega, i mi smo ga se bojali kao zmiје. Kod njega nije bilo da đak ne može naučiti, već neće. Znao je nekada đaka i šamarom udariti. I zbog te njegove strogosti, često đaci i ono što bi znali, ne bi znali. Kao direktor bio je pošten. To znam, jer je moj otac držao đake u kući. On bi znao doći i obići kako je đacima, kako se hrane, a mi đaci bi se tada razbjegli kao ptice. Vodio je brigu o đacima koji su bili vani, imali redovno večernju molitvu. (...).

Fra Ferdo Vlašić: Predavao mi je šest godina i kod njega sam imao ocjenu odličan. Silno mi se sviđao, jer je tražio od đaka znanje. Istina, bio je pretjerano strog, jer je mislio da svaki đak može naučiti za prolaznu ocjenu. To mu je bila neka uzrečica. Ako netko nije naučio, onda, po njemu, nije htio. U toj svojoj strogosti bio je strog i prema svome bratiću Jerki, te ga je oborio. Oborio ga je na kraju godine, a onda i na popravnom i izgubio je godinu. Meni se to tada činilo strašno. Pa kako će bratića oboriti!? Zašto mu nije malo pogledao kroz prste? Ali bio je takav i htio je biti savršeno pravedan. Bratić ne zna i treba ga oboriti. Kao provincijal bljesnuo mi je kao vrlo pravičan, pobožan i dobar fratar. U nekim je stvarima išao u krajnost. (...).

Fra Lucijan Kordić: Bio mi je provincijal i profesor, ali profesor ne mnogo. Kao profesor se pripravljaio i htio je da đak zna i da mu pomogne. Metode odgoja bile su mu metode toga vremena, to su bile junačke metode. Kada netko ne bi nešto znao, on bi rekao: "Sjedi drvo na drvo." Kao čovjek izvan

škole, bio je ljudski nastrojen i pristupačan. Zamišljam ga asketom modernoga vremena. Tada sam ga smatrao i brojio među intelektualce. Zanimao se tada za katolička gibanja vani. Uvijek je bio uredno odjeven, bilo ga je lijepo vidjeti. Kad bi propovijedao, malo bi zastajao kao prorok i izgledalo je kao da riječi čupa odnekuda. Fra Oton Knezović mi je pričao, kada je bila pogibelj za Široki Brijeg, našao se s fra Krešom pred crkvom i govorio mu: "Hajdemo, fra Krešo, ubit će nas!" Fra Krešo mu odgovara: "Otone, ne idi. Ja imam vezu s partizanima preko članova HSS-a koji su bili u partizanima i oni su rekli da nam neće ništa biti." "Dobro, ti ostani, ja idem!", rekao mu je Oton. Kao provincijal bio je strog što se tiče Crkve i duhovne strane. Prozvali su ga "provincijal-nadzornik". (...).

Dr. Marko Zeljko: Dolazak fra Kreše Pandžića u gimnaziju 1924. značio je jednu malu revoluciju u pogledu predavanja klasičnih jezika, jer je on unio posve nove sastavnice bez ikakve površnosti. Prije je manjkalo temeljitosti i bilo je malo nereda. Sve je stavio u savršen red i tražio temeljitost u svakom pogledu. Njegovo razdoblje značilo je nešto što je kamen temeljac za predavanja klasičnih jezika. (...).

Ivan Šimić: Pokojni fra Krešo bio je sin čuvenog Filipa Pandžića, koji je bio jedan od najpoznatijih ljudi u ljubuškom kotaru. Imao je šest sinova. Bio je pojam veličine. Fra Krešo je imao starijeg brata Ivana, koji je isto išao u gimnaziju na Široki Brijeg. Kad je došla odluka da oba budu, fra Krešo je rekao: "Brate, ti si stariji, hajde ti." Taj Ivan je bio jedan od najbogatijih trgovaca u Zagrebu, među deset najbogatijih u Zagrebu. (...). Bio je fra Krešo pojam strogosti. Njega su i njegova vlastita braća, makar i starija po godinama, poštivala i bojala ga se. (...). U svakom pogledu, to je bio čovjek pedantan i točan. Ali ono što sam rekao, fra Bazilije je bio njegov nećak, no srećom, nije mu fra Krešo predavao. Da mu je predavao, ne bi bio Bazilije odlikaš nikada. To zato da ne bi netko rekao kako svoga štiti, kako nije objektivan. (...).

Ivan Božić: (...). Ja sam ga doživio kao najautoritativnijeg profesora u čitavu kolegiju. I drugi su bili strogi, a neki su možda i puštali čak i mimo kriterija. Poslije, kroz život, a i dan-danas kad razmišljam o gimnazijskim danima i profesorima briješkim, koji su tako tragično završili, uvijek sam se pitao: "Zašto na takav način, takvi ljudi plemenite duše tako završile?" Život je tajna. (...). Onaj temelj koji je on nama ugradio u latinskom i grčkom jeziku, to se isplatilo, itekako nam dobro došlo poslije. S te strane ja mu dajem najveće priznanje. I moja ocjena, ako je smijem dati, ja kao čak jednom svom profesor, onda samo može biti naj, naj, naj. (...).

Prof. dr. Vinko Jurčić: (...). Pokojni fra Krešo je djelovao svojom osobnošću vrlo autoritativno. Cijenio je posebno pristojnost, učenje i marljivost. Bio je uzoran i kao čovjek i kao svećenik, a posebno kao profesor. Bio je egzaktni u izlaganju. I isto tako, prenoseći to svoje znanje, djelovao je na čak na taj način da ono što su učili, stvarno su ponijeli u život. Zahvaljujući u prvom

redu Kreši i fra Radi Vukšiću. Ta dva čovjeka posebno su djelovala na kristaliziranje naraštaja, čovjeka i cjelovitih osoba među tim naraštajem. (...).

Josip-Jozo Tomašević: (...). Za moj doživljaj bio je to apsolutni pojam autoriteta, visoke serioznosti koji pristupa svemu profesorskom i strogom ljudskom notom. Zadivljujuće je bio miran, ni avionske uzbune 1944. god., ni topništvo protuavionsko koje je tada gruralo ne bi njega izbacilo iz koncepta. Tada sam polagao grčki, tu pod ovim hrastom. Bio je kao čovjek silno realan. Nije prihvatao nijednu propagandnu notu toga vremena. Dakako, da je 1944. popustio u svojoj strogosti, bila su vremena takva. Dobivale su se ocjene više-manje dovoljan, a ne više. Imponirao je svojom superiornošću i koncentriranošću, staloženošću i mirnoćom. Njegova sporost izričaja bila nam je znak da neće uzmanjkati niti jedna prava riječ i da neće niti izaći jedna manjkava riječ. (...). Znali smo mi daći da je on došao s mjesta provincijala natrag u gimnaziju i imali smo posebni rešpekt. Vjerovali ili ne, ne što smo mi mislili koja je funkcija provincijala, nego smo kroz njegovu osobu mi deduktivno izvlačili što to vrši provincijal, jer to može biti samo takav nekakav Übermensch i tako dalje. Mi smo kroz njega doživljavali funkcije, naša smo razmišljanja bazirali na takvom čovjeku. (...).

Akademik Berislav Topić: (...). Moram spomenuti fra Krešu Pandžića! Polagao sam drugi razred, njemački jezik. Avioni su išli, s Puringaja je pucalo. Ja sam rekao: "Velečasni, puca!" A on je odgovorio: "Oni rade svoj posao, nas dvojica ćemo raditi svoj posao. Nisu oni pošli jutros zato da ometu jednoga đaka i njegova profesora." (...). Naši profesori nisu bili ideolozi politike. Oni su bili ideolozi rada, ideolozi reda, ideolozi poštenja. I tako su nas učili i svi mi, čuli ste i ostale, možemo im biti zahvalni u tom smislu. Franjevci - ne samo franjevci hercegovački, već i bosansko-hercegovački - poučavajući to, oni su bili branioци hrvatskog naroda kroz preko 700 godina u Bosni i Hercegovini. Danas najveći živući hrvatski pisac, Ivan Aralica, prije dvije godine u Vjesniku je napisao: "Da nije bilo franjevaca ja", to je Aralica, "bio bih Srbin". Toliko je značenje franjevaca u Crkvi u Hrvata, ne samo u Hrvatskoj nego i u Bosni i Hercegovini. Držeći se toga što su mi oni zasadili u poslu kojega sam radio, uvijek sam bio prihvaćan i uvažavan od kolega i suradnika. Tu snagu dali su mi franjevci, franjevci-mučenici, moji profesori i zato neka im je hvala i vječna slava!⁶³

Orlovski savez i Ivan Merz

Ovdje držim vrijednom navesti napomenu o "đačkom orlovstvu" iz prve polovice 1928. godine, za što se na osobiti način zauzimao upravo fra Krešimir Pandžić: "Također je važno napomenuti da se u Arhivu Provincije čuvaju spisi sa sjednica

63 *Svjedočanstva o ubijenoj gimnaziji*, prir. J. Zovko i I. Šarac, Mostar, 2024., str. 73-83, 341, 350-351, 366.

koji svjedoče o stavu o. fra Krešimira dr. Pandžića i značenju đачkih organizacija s gledišta crkvenog nauka i onoga što zastupa Episkopat, te kakva je uloga takve đачke udruge. Orlovstvo je sadržajem svojih vježbi nadomještalo tjelovježbu, a kao mladenačka udruga imala je važnu odgojnu ulogu.⁶⁴ O ovome nešto više u nastavku, osobito vezano za Pandžićevu korespondenciju s Ivanom Merzom, koji je u međuvremenu proglašen blaženikom Katoličke Crkve.

Hrvatski katolički pokret nastao je 1903./04. na poticaj i uz veliku pomoć krčko-ga biskupa Antuna Mahnića, kako bi zaštitio hrvatske katolike od modernizma i zabluda onoga vremena. Upravo su zato katolički svjetovnjaci bili pozvani da preuzmu zadaću popravka, obnove i kristijanizacije javnih prilika u Hrvatskoj. U tu svrhu osnivani su i razni časopisi, počev od katoličkoga đastva.⁶⁵ "Kad se pojavio i prvi katolički dnevnik Hrvatstvo, te osobito nakon osnutka Domagoja, sa svih su strana počeli oštri napadaji na katolike kao 'klerikalce, papiste, ultramontane, crne sjene Lojoline'. No nakon samih pet godina od prvih koraka katoličkoga gibanja Ivan Butković može napisati: 'Val katoličkoga pokreta preduboko je već zahvatio u srca hrvatske mladeži, a da bi ga mogla kakva sila uništiti.'⁶⁶ Seniori Hrvatskog katoličkoga pokreta počinju ulaziti i u politiku i njihov utjecaj postaje stvaran i konkretan. Jedan od njih bio je i mladi Ivan Merz, koji se već pred kraj Prvoga svjetskog rata aktivno uključuje u rad Hrvatskog katoličkoga pokreta. Merz je bio u veoma bliskim odnosima s fra Krešimirom Pandžićem i s njim je razmijenio brojna pisma, pa tako i ideje i poticaje. Osobito je bolno bilo pitanje spora između Orlovstva i vodećih ljudi zagrebačkoga Seniorata. Riječ je o 1927. godini. Nedugo prije svoje smrti, 11. travnja 1928., Merz je pisao K. Pandžiću:

Uvjeran sam, da je Orlovstvu osiguran siguran i velik uspjeh u našem narodu, ako se bude i dalje polagala prava i najveća pažnja na duhovne i vrhunaravne vrednote, pri uzgoju članstva i javnom radu. Ne bude li se to činilo, bolje je da propadne. Stoga smo mi ovdje unatoč velikih napora, zapreka i svega što sa sobom donosi svaki apostolat, puni optimizma i radimo s najvećim mirom i pouzdanjem bojeći se samo grijeha i ni jedne druge sile na tom svijetu. Borbe zadnjih godina dovoljno su nas uvjerile, da nema te sile na svijetu, koja bi nam mogla naškoditi, tako dugo dok se budemo utjecali SAMO, i to SAMO u pomoć Gospodina. A da će i dalje biti križeva, to je zakon, jer nema spasavanja i posvećivanja duša bez trpljenja po uzoru Učiteljevom.

64 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, str. 344.

65 Dva takva postojala su i u Hercegovini, pod upravom franjevaca: *Ruža*, list sjemeništaraca širokobriješke gimnazije, i *Mladost*, list srednjoškolske katoličke mladeži u Mostaru; usp. *Ruža - Mladost - Ljeporjeđe*, prir. I. Budimir, I. Lovrić, A. Marić, Mostar, 2024.

66 Fabijan VERAJA, "Hrvatski katolički pokret 'potpuno zakazao i neuspio'?", *Crkva u svijetu*, br. 40, Split, 2005., str. 330.

No, Merz se ipak malo preračunao:

(...). 10. svibnja 1928. Merz je umro, a u prosincu 1929., pod pritiskom beogradske vlade i na savjet biskupa, Orlovi su zaključili da se razidu. Tada je, na prijedlog upravitelja Apostolata molitve, o. Josipa Vrbaneke, osnovana nova organizacija, po uzoru na francuske Križare, u koju su listom pristupili bivši Orlovi, a i brojni novi članovi, "pa je tako bio spašen najidealniji pokret mladeži, što ga je Hrvatski narod ikad imao".⁶⁷

Na traženje vicepostulatora fra Miljenka Stojića postulator kauze bl. Ivana Merza p. Božidar Nagy, isusovac, poslao je kopije šest pisama fra K. Pandžića Merzu (20. siječnja 1919., 21. lipnja 1927., 25. listopada 1927., 11. siječnja 1928., Veliki petak 1928. i 3. svibnja 1928.), te pet Merzovih pisama Pandžiću. U popratnom dopisu od 27. ožujka 2009. Nagy piše za Merza i Pandžića: "Čini se da su zajedno studirali u Beču 1919. g. pa se vjerojatno od tada poznaju."⁶⁸

Jasno je iz svega da je fra Krešimir bio nadasve zainteresiran i uključen u Hrvatski katolički pokret, a to se može iščitati i iz njegovih dopisa hercegovačkim franjevcima dok je bio provincijal.

Provincijal hercegovačkih franjevaca

Ljetopis gimnazije pod datumom 14. svibnja 1940. donosi vijest da je na kapitolu Provincije održanom u Mostaru "izabran za provincijala m. p. o. prof. dr. K. Pandžić, nastavnik ove škole, a za provincijske vijećnike prof. dr. A[rkandeo] Nuić i prof. dr. F[abijan] Paponja, nastavnici ove škole".⁶⁹ Uz njih trojicu novu upravu Provincije tvorili su: kustod fra Ante Jelavić, te definitori fra Darinko Brkić i fra Valentin Zovko; tajnik Provincije bio je fra Petar Sesar.⁷⁰ Proći će manje od pet godina kad će partizani od njih sedmorice ubiti čak petoricu!

Fra Krešimir kao novoizabrani provincijal, nakon 21 godine profesure na Širokom Brijegu, od čega i pet godina službe ravnatelja gimnazije, preselio se u Mostar. Sada na njegovoj brizi neće više biti samo gimnazija na Širokom Brijegu, nego cjelokupna zajednica hercegovačkih franjevaca. I to u najgore vrijeme njezine povijesti - u vrijeme rata, razaranja, ubijanja... Mirni dani i godine profesure na Širokom Brijegu su nepovratno prošli!

67 Isto, str. 350, 351, bilj. 34.

68 Svi dopisi i preslike u Arhivu Vicepostulature, Široki Brijeg.

69 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 249.

70 R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, str. 34.

Dakako da bi ovdje bilo potpuno nemoguće donijeti sve one dokumente koje je fra Krešimir poslao i dobio kao provincijal. Takvih je na stotine. Stoga izdvajam samo neke od njih, vezane za odgojne ustanove, kao i neke posebne teme.

Ponajprije valja imati na umu da je fra Krešimir kao provincijal itekako imao veze s radovima na području Provincije, osobito vezano za franjevačke samostane i rezidencije. O tome ima puno dokumenata, koji su korišteni ili će se pak koristiti prigodom izrade monografija ili zbornika radova o pojedinim samostanima ili župama. Stoga ovdje samo napominjem neke veće radove, koji je odobrio, ili pak pokrenuo upravo fra Krešimir. U lipnju 1940. provincijal je naručio brodski pod za klerikat na Humcu i novicijat u Duvnu, te dao upute o uređenju prostorija klerikata. Osobito se često bavio dovršenjem samostana u Duvnu, u koji je trebalo preseliti novicijat, kao i prodajom stare župne kuće u istome mjestu. Krajem kolovoza 1940. dao je neke prijedloge glede blagoslova nove crkve i samostana u Duvnu, a na blagoslovu, koji je obavio biskup Mišić 19. rujna 1940., i osobno je sudjelovao, te predvodio misno slavlje. Brinuo se oko izgradnje župne kuće i crkve u Čapljini 1940., kao i crkve i samostana u Konjicu.⁷¹

Početkom 1941. godine započeli su radovi na podizanju spomenika biskupu fra Paškalu Buconjiću ispred župne crkve u Drinovcima, u što je aktivno bio uključen i provincijal Pandžić; i on i Buconjić bili su rodом iz Drinovaca. Družba Braće hrvatskog zmaja sudjelovala je u projektu, kao i u podizanju spomen-ploča fra Grgi Martiću i fra Didaku Buntiću, pa su fra Krešimiru ponudili članstvo u Družbi, što je on i prihvatio. Ostao je član Družbe sve do smrti. U veljači 1942. fra Krešimir je dao ponudu samom Ivanu Meštroviću, da uradi poprsje biskupa Buconjića za spomenik u Drinovcima. Izrada nacrtu ponuđena je Stjepanu Podhorskom, poznatom arhitektu iz Zagreba. Velika je pomoć bio i Ivan Pandžić, fra Krešin brat, nekoć fra Vilim, sada veletrgovac u Zagrebu.⁷²

Hrvatska godina milosti i kongres na Širokom Brijegu

Novi provincijal je već 9. kolovoza 1940. uputio okružno pismo članovima Provincije, a u povodu Hrvatske godine milosti. Naime, papa Pio XII. Izdao je 12. svibnja 1940. svečano pismo, upravljeno hrvatskim biskupima, kojim je proglasio Hrvatsku svetu godinu, od 29. lipnja 1940. do 29. lipnja 1941., u prigodi 1300. obljet-

71 Usp. Arhiv Provincije: SP, sv. 130 - sv. 135, passim; usp. "Građevinska djelatnost u provinciji 1940. god.", *Hercegovina franciscana*, sv. IV (1940.), str. 52-54; "Građevinska djelatnost u provinciji 1941. god.", *Hercegovina franciscana*, sv. V (1941.), str. 56-57; "Tomislavgrad: Blagoslov spomen-crkve", *Kršćanska obitelj*, br. 11/1940., str. 340-341.

72 Arhiv Provincije: SP, sv. 133, ff. 16, 60, 70, 126, 127, 154-155, 513; sv. 136, f. 399; sv. 137, f. 310.

nice spomena na prve kontakte Hrvata s Papom i zapadnim kršćanstvom.⁷³ Držim vrijednim i ovdje donijeti neke misli iz spomenutoga dopisa provincijala Pandžića:

Živimo u opasnim i odlučnim časovima Evrope i svijeta. S prorokom se čudimo i pitamo: Quare fremuerunt gentes et populi mediati sunt inania? (Ps 2,1). Kroz krv i suze najmoćnijih država i najprosvjetljenijih naroda topovi, bombarderi, podmornice kroje sudbinu, u prah pretvaraju ponosne tekovine pokoljenja, krče put drugačijem poretku i omjeru snaga.

To je sudbonosni okvir naše jubilarne, svete godine, kad hrvatski narod zabrinut za svoju budućnost, da korjenije živog bića poveže s nepresušivim vrelima snage i pomlađivanja, svraća pogled na najznačajnije momente iz slavne prošlosti i s opravdanim ponosom slavi hiljadu tristotu obljetnicu povjesnog doticaja s papinskim Rimom, pripadnosti katoličkom zapadu, opstanka kao kulturni, evropski narod. Kroz trinaest vijekova Hrvati su odanost katoličkoj crkvi iskupili velikim žrtvama i zaslužili su, da ih papa Leon X. nazove predziđem kršćanstva. Ali zauzvrat primili su na oba svijeta neizbrojne milosti preko sv. Crkve, preko njezinih ustanova i predstavnika. Zahvalnost i korist traže da veze, srdačne i neraskidive, javno obnovimo i u svakom pogledu ojačamo.

Nadalje piše o 700 godina povezanosti hrvatskoga naroda s franjevačkim redom i skoroj 100. obljetnici odcjepljenja hercegovačkih franjevaca od provincije Bosne Srebrene. Zbog svih tih razloga saziva sastanak svih fratarara na Širokom Brijegu za 4. rujna te godine. Bit će održana neka važna predavanja, te moli braću da dođu u što većem broju.⁷⁴

Iz ovoga okružnog pisma jasno je vidljivo da je fra Krešimir ponosni sin svoga hrvatskog naroda, osobito njegove 13-stoljetne veze s rimskom Crkvom, kao i Franjevačkog reda i svoje hercegovačke provincije. Ali je također jasno da je on protivnik rata, otimanja, ubijanja - jer takvo stanje naziva "ludošću", prema Psalmu 2.

Kongres na Širokom Brijegu uistinu je održan 4. rujna 1940. Na nj se skupilo 126 hercegovačkih franjevaca, a nazočio je i mjesni biskup fra Alojzije Mišić, kao i fra Dominik Mandić, generalni definitor Reda, kao predstavnik generala Reda. S kongresa je poslan brzopjavni pozdrav papi Piju XII., kao i franjevačkom generalu, a zatim se prešlo na radni dio, s četiri referata koje su održali dr. fra Marijan Zubac, fra Bernardin Smoljan, dr. fra Rufin Šilić i dr. fra Leo Petrović. Teme: duhovna obnova franjevaca, Treći red sv. Franje, Društvo sv. Ante te obljetnice: 1300 godina veza sa Svetom Stolicom, 700 godina franjevačkog reda i 100 godina samostalnosti hercegovačkih franjevaca. O obljetnicama je referirao dr. fra Leo Petrović: "Evoci-

73 P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji*, str. 398.

74 *Heregovina franciscana*, br. 4, Mostar, 1940., str. 2-3. Quare fremuerunt gentes et populi mediati sunt inania? (lat.) - Zašto se bune narodi, zašto puci ludosti snuju (Ps 2,1).

rajući pojedine momente naše teške i krvave prošlosti i sravnjujući ih s današnjim stanjem i grandioznim razvojem naše male provincije često je uzбудio kongres do suza. Sa kongresa otišla su braća svojim kućama u najvećem oduševljenju, bratskoj slozi, ljubavi i zanosu u radu za Boga, Crkvu i Hrvatsku.⁷⁵ Ta mala provincija, koja je postigla “grandiozni razvoj”, samo za četiri godine doći će opet na rub uništenja, a dvojicu od četvorice predavača ubit će partizani početkom 1945. godine (fra Lea Petrovića i fra Bernardina Smoljana), kao i organizatora kongresa provincijala fra Krešimira Pandžića.

Novicijat i bogoslovni studij

Na kapitularnim sjednicama u svibnju 1940. razmatrala se mogućnost da bi se zbog pomanjkanja prostora u Mostaru - jer se zbog rata bogoslovi 4. i 5. godine nisu mogli slati u inozemstvo, kako je bilo uobičajeno - prve dvije godine studija (filozofije) mogle premjestiti u samostan na Humac, a u tom bi se slučaju novicijat preselio u novosagrađeni samostan u Duvnu (Tomislavgradu).⁷⁶ U kolovozu 1940. došlo je dopuštenje da se novicijat može premjestiti u Duvno, pa je novi naraštaj 1941. godinu novicijata uistinu proveo u Duvnu. Dvije prve godine studija preseljene su pak 1940. godine u samostan na Humac.⁷⁷ No, već pred kraj novicijata u Duvnu 1942. godine nastali su veliki problemi jer je prijetila opasnost od partizanskih napada. Stoga je provincijal Pandžić tražio od fra Dominika Mandića dopuštenje da se novicijat u slučaju potrebe može opet premjestiti na Humac, “kad novice radi vanjske pogibelji ili sile ne bi mogli ostati u Duvnu. U Duvno su partizani unišili 26. VII., protjerani 29. VII., opet se vratili 2. VIII. i ostali dalje... U Duvno se ne može, za Humac nemam dozvole.”⁷⁸ U Duvnu su novicijat od 24. lipnja 1941. do 24. lipnja 1942. provela osmorica novaka, od kojih su trojica ostala u Redu i svećeništvu: fra Alfonzo Jukić, fra Luka Sušac i fra Umberto Lončar; ostali su napustili. Sljedeće godine, 1942./43., nije bilo novicijata. Za Humac je provincijal konačno dobio dozvolu, pa se nova skupina novaka obukla na Humcu 1943. god. Od njih nitko nije dogurao ni do svećanih zavjeta, ni do svećeništva: šestoricu su ubili partizani, a šestorica su napustila zajednicu.⁷⁹

Fra Krešimir je bio veoma aktivan u još jednom problemu koji se pojavio, a to je bilo pitanje rangiranja redovničkih bogoslovnih škola. Iako je, naime, sredinom 1940. godine Vlada Kraljevine Jugoslavije donijela odluku da se sve biskupijske i redovničke bogoslovne škole koje ispunjavaju uvjete proglaše fakultetima, tome se

75 “Franjevački kongres na Širokom Brijegu”, *Kršćanska obitelj*, br. 10/1940., str. 311-312.

76 Arhiv Provincije: Acta capitularia, sv. III, str. 476.

77 Arhiv Provincije: Acta capitularia, sv. III, str. 499.

78 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 50.

79 R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 160-161.

- zanimljivo - usprotivio Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, iako su njemu, bez obzira na sve ostale brojne privilegije, pa se ban Banovine Hrvatske dr. Ivan Šu-bašić ustezao proglasiti navedenu odluku savezne Vlade. Stoga je provincijal Pandžić preko raznih uglednih ljudi nastojao da se odluka provede u djelo, a pisao je i samome banu. Čini se da se na kraju uspjelo, barem nekim zaobilaznim putem.⁸⁰

Problem je bio i s nemogućnošću slanja nekih mladih svećenika na daljnji studij. Tako, primjerice, sredinom 1942. fra Bazilije Pandžić i fra Jerko Karačić, koji su bili planirani za nastavak studija u Njemačkoj, nisu dobili njemačku vizu. Bilo je, ne za-boravimo, ratno vrijeme. Stoga provincijal Pandžić nastoji fra Bazilija (svoga bratića) poslati na daljnji studij u Rim. Žali se također fra Dominiku Mandiću što general Reda traži fra Bonicija Rupčića i fra Rufina Šilića, profesore mostarske bogoslove, za profesore na Antonianumu u Rimu. Piše: "Onda se očekuje, da držimo i dižemo bogosloviju, a s jedne strane dižu se naredbama profesori, s druge se strane i onemo-gućuje školanje novih nastavnika. Neka pripaze na mjeru. Meni niti je od svega više ni manje, ali bez potrebnog osoblja nema sposobnih uzgojnih zavoda ni uspjeha." K tome se nada da će fra Dionizije Lasić brzo završiti studij i vratiti se u Mostar.⁸¹

Hvale je vrijedan pothvat mostarskih franjevaca koji su od 1942. do 1944. godine dijelom preuzeli predavanja na nekim školama u Mostaru jer su profesori pobjegli ili bili regrutirani u vojsku. Među tom skupinom bio je i sami provincijal Pandžić, koji je preuzeo na se "čitavu pedagošku skupinu" predmeta. Kasnije, kad su škole zbog bombardiranja morale obustaviti nastavu, franjevci su pomagali učenicima da se privatno pripravlja za ispite.⁸²

U vrijeme provincijalatstva fra K. Pandžića započeo je rat i u Hercegovini, u trav-nju 1941., a mostarsku crkvu bombardirali su talijanski zrakoplovi na Veliku subo-tu, 12. travnja 1941. Fratri su se razbjegli po okolnim župama, a veliki dio naroda također je pobjegao iz Mostara zbog bombardiranja i zbog borbi između vojnika Kraljevine Jugoslavije u raspadu i ustaša.⁸³ Bilo je i drugih šteta po Hercegovini, a jedan je franjevac bio i ubijen. Riječ je o fra Stjepanu Naletiliću, župniku u Kon-gori, kojega su iz župne kuće 20. svibnja 1942. odveli partizani i uskoro ubili na planini Ljubuški.⁸⁴

80 P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji*, str. 414-422.

81 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 50.

82 "Naredbe i obavijesti", *Hercegovina franciscana*, sv. VI, 1944., str. 25-26.

83 "Iz naših kuća: Mostar. Ratni dani", *Hercegovina franciscana*, sv. V (1941.), str. 47-49. U Arhivu Provincije nalaze se brojni spisi u kojima se govori o bombardiranju crkve u Mostaru, kao i o nastojanjima da se crkva obnovi. Akciju prikupljanja novca i obnove crkve vodio je uglavnom upravo provincijal fra K. Pandžić. Pomoć je tražena od talijanske vojske, koja je priznala da su njezini zrakoplovi, navodno nenamjerno, bombardirali crkvu, od samoga Benita Mussolinija, kao i od Vlade NDH (Arhiv Provincije: SP, sv. 133, ff. 268, 390, 504; sv. 134, f. 5).

84 Više o njegovoj smrti vidi ovdje, str. 587-596.

Kupnja kuće u Zagrebu

U Arhivu Provincije čuvaju se brojni dokumenti vezani za kupnju i preuređenje kuće u Zagrebu koja bi služila za svećenike i bogoslove Hercegovačke provincije, koji su u Zagrebu boravili ili na studiju ili pak zbog bolesti, ili zbog kakva drugog razloga. Dotada su hercegovački franjevci redovito stanovali kod zagrebačkih franjevac na Kaptolu, ali tu često nije bilo mjesta ili je bilo raznih drugih poteškoća. Stoga su željeli imati vlastiti dom u Zagrebu. Najveće zasluge za kupnju i preuređenje te kuće u Hercegovačkoj (Kosačinoj) ulici pripadaju upravo provincijalu fra Krešimiru Pandžiću. Prve vijesti o tome potječu iz srpnja 1942., kada se u tu svrhu provincijal obraća svome bratu u Zagrebu, veletrgovcu Ivanu Pandžiću, ali i državnim vlastima.⁸⁵ Zanimljivo je da je generalna uprava Franjevačkog reda pravila poteškoće oko toga, a kasnije i uprava provincije zagrebačkih franjevac, dok je zagrebački nadbiskup Stepinac bio naklon hercegovačkim franjevcima.⁸⁶ Bez obzira na sve, kuća je uzeta u zakup već u listopadu 1942., a u studenom je provincijal poslao zamolbu Gradskom poglavarstvu u Zagrebu za dozvolu izgradnje kuće na toj lokaciji, kao i kapelice, u bivšoj Hercegovačkoj ulici br. 93, sada Stjepana Kosače br. 111. Pandžić je pisao Mandiću da bi prema planu kuća imala oko 30 soba.⁸⁷ Hercegovački franjevci u Zagrebu u kuću su se preselili u siječnju 1943., a prvim poglavarom imenovan je fra Trpimir Musa, koji se iz Konjica, gdje je dotad djelovao, u Zagreb preselio u travnju ili svibnju 1943.⁸⁸ Tu su kuću nove komunističke vlasti oduzele hercegovačkim franjevcima 1947. godine kao "ratnu dobit"!?"⁸⁹

Provincijal i rat

U nastavku ćemo nastojati rasvijetliti daleko najosjetljiviji dio života dr. fra Krešimira Pandžića, a to su prve godine Drugoga svjetskog rata - jer je upravo on u to vrijeme obnašao najvažniju funkciju u Provinciji, to jest bio je na njezinu čelu. To je vrijeme prevrata, nestanka jedne (Kraljevine Jugoslavije) i nastanka druge države (Nezavisne Države Hrvatske), te vrijeme velikih zločina i progona. Kako se prema svemu tome postavio čelni čovjek Provincije? Valja dakako uvijek imati na umu da tada nitko nije mogao predvidjeti kako će završiti rat, kao i da je hrvatski narod

85 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, ff. 173, 230; sv. 137, f. 19.

86 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, ff. 50, 187.

87 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, ff. 187, 329, 330.

88 Arhiv Provincije: SP, sv. 139, ff. 81, 165, 212, 215.

89 Više o toj kući: "Naša residencija u Zagrebu", *Hercegovina franciscana*, sv. VI, Mostar, 1944., str. 27-28; Inga LISAC, "Sjećanja na stari samostan hercegovačkih franjevac u Zagrebu", *Naša ognjišta*, br. 5/2006., str. 30.

bio presretan što je konačno dobio vlastitu državu i oslobodio se nasilja i poniženja kojima je bio izložen u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Ipak, ovdje je najvažnije pitanje, je li provincijal i na koji način sudjelovao ili poticao progone srpskoga naroda, kao i je li dopustio svojim podložnim fratrima da u tome sudjeluju, i jesu li u konačnici njegove odluke bile u suprotnosti s evanđeljem ili franjevačkim geslom “Mir i dobro”?

Napominjem da je već u uvodnom tekstu dr. Ivice Šarca o toj temi dosta rečeno,⁹⁰ pa se o tome ne želim ponavljati, nego samo donijeti neke isječke iz kojih je nedvojbeno vidljivo da je provincijal Pandžić ispravno postupao i svoje fratre na sve načine nastojao skloniti od ishitrenih odluka i postupaka.

Ovdje prije prelaska na detalje navodim samo mišljenje dr. fra Ive Sivrića, onda mladoga franjevca, o političkim pogledima ondašnjega provincijala Pandžića:

Fra Krešo je pod svaku cijenu nastojao našu redovničku zajednicu, našu provinciju, održati po strani, da se ne bi okaljala politikom. Također je bez sumnja, da je i drugi čimbenik u ovome njegovu ponašanju odigrao presudnu ulogu, naime, on je bio pristaša pomirbene politike Hrvatske seljačke stranke, i držao je da će Osovina izgubiti rat. (...). Gledano iz današnje perspektive na rad našeg tadanjeg provincijala, za vrijeme ratnih godina, očito je zauzeo pravi stav.⁹¹

Okružnice i upute fratrima

Na početku donosim dijelove tiskane okružnice provincijala Pandžića od 12. rujna 1941. i njegove upute fratrima kako se vladati u ratnim okolnostima. Najprije je donesena okružnica generala Reda fra Leonarda Bella od 18. kolovoza 1941., u latinskom izvorniku, a potom i provincijalove “Napomene”. On piše kako je već u okružnici od 17. svibnja 1941., dakle na samom početku rata, “upozorio braću na mogućnost zaraznog utjecaja duha ovog svijeta posebno u opojnim danima novostečene državne nezavisnosti. (...). Nije neobična pojava da prevrati pokolebaju zvanja i u zdravim provincijama. Ta opasnost zabrinjuje očito preč. o. generala pa očekujem, da će naši životi u cijelosti demantirati navedene teške optužbe.” Očito je, naime, da su u Rim stizale lažne optužbe da bi hrvatski svećenici, pa tako i članovi Hercegovačke franjevačke provincije, na ovaj ili onaj način sudjelovali u progonima srpskoga i židovskoga naroda u NDH. Na to odlučno odgovara provincijal Pandžić u navedenim “napomenama”:

90 Vidi ovdje, str. 25-34.

91 Ivo SIVRIĆ, *Krvave godine. Odbljesci uspomena jednoga od preživjelih*, Chicago - Mostar, 1996., str. 173-174.

Možemo sa zadovoljstvom utvrditi, da je provincija vođena i išla uglavnom putem zacrtanima u ovoj poslanici preč. o. generala. U smislu novijih crkvenih propisa Starješinstvo je nastojalo da od članova ukloni napast preuzimanja odgovornosti na području svjetovne vlasti ne slabeći su tim, nego baš obratno, djelotvornu odanost prema državi i narodu.

Poznato je, da se nijesmo ogriješili o krv ili imovinu tuđu. Strahote zabluda i orgije strasti oko nas nijesu nam pomutile čistoću vjere i spoznaje, da su pred Bogom svi ljudi, bez razlike vjere i imena, braća. Mnogi između nas, s pohvalom ističem, spasavali su živote, otirali suze, ublaživali bijedu i zalagali se za uklanjanje bezakonja. Sotonska zloba i ljudska ludost neće nas razumjeti. Dosta nam je svijest, da će nas za to Bog nagraditi i da nismo iznevjerili duhovnu baštinu sv. Franje.⁹²

Ovakvo hrabrom istupu može se čovjek samo diviti! Usred divljanja i progona drugih provincijal piše da su “pred Bogom svi ljudi, bez razlike vjere i imena, braća”, što se izravno protivi nacističkom “nauku” o višim i nižim rasama, kao i ustaškim progonima onih koji su bili druge vjere i imena. Ovakav istup usporediv je s hrabrim nastupima nadbiskupa Alojzija Stepinca u zagrebačkoj katedrali usred ratnog ludila, u kojima je javno osuđivao rasnu ideologiju.⁹³ Nadalje, provincijal Pandžić s punom istinom naglašava da se njegova braća u ratnom ludilu nisu “ogriješila o krv ili imovinu tuđu”, što je puna istina i što ne mogu zanijekati niti lažni izvještaji koji su kružili okolo u tome vremenskom razdoblju, kao ni kasnije komunistička propaganda.

O drugim okružnicama iz Rima i iz Provincijalata vidi opširnije u navedenom tekstu dr. Ivice Šarca na početku ove knjige.⁹⁴

Spašavanje i pomoć potrebitima

Kako je pak u stvarnosti izgledala provincijalova izjava: “Mnogi između nas, s pohvalom ističem, spasavali su živote, otirali suze, ublaživali bijedu i zalagali se za

92 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 222.

93 Usp. Stepinčevu propovijed pred zagrebačkom katedralom 31. listopada 1943. “(...) Katolička Crkva ne pozna rase i narode, koje gospoduju i rasa koje robuju. Katolička Crkva pozna samo rase i narode kao tvorevine Božje, a ako koga više cijeni, to je onaj, koji ima plemenitije srce, a ne jaču pesnicu. Za nju je kralj kao čovjek u kraljevskoj palači upravo tako čovjek, kao i zadnji siromah i ciganin pod šatorom. Ona među njima ne pozna bitne razlike kao čovjeka. Jedan i drugi imadu neumrlu dušu, jedan i drugi su istog kraljevskog podrijetla vukući svoju lozu od Boga Stvoritelja. (...) Katolička Crkva ne može priznati, da koja rasa ili narod, zato što je brojčano jači i bolje naoružan, smije počinuti nasilja nad brojčano slabijim i manjim narodom” (navod prema: Vinko NIKOLIĆ, prir., *Stepinac mu je ime. Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata*, I, Zagreb, 1991., str. 48).

94 Vidi ovdje, str. 25-34.

uklanjanje bezakonja”,⁹⁵ nastojat ćemo, barem u nekim detaljima, predstaviti u nastavku.

Prvi dopis u kojem se provincijal Pandžić zalagao za nekoga potječe od 8. svibnja 1941. U njemu, na talijanskom jeziku, moli talijansku komandu Divizije Torino u Mostaru za informacije o vojnicima bivše Kraljevine Jugoslavije iz hercegovačkih župa koji su u početku rata bili u Albaniji, a sada o njima nema nikakve vijesti. Navodi 60 imena iz sela Čitluk, Gradnići, Paoča, Služanj, Vionica, Bijakovići, Veliki Ograđenik, Međugorje, Krehin Gradac, Gornji Gradac, Šurmanci, Gradnići (jedan musliman), Kruševo, Široki Brijeg, Goranci, Bogodol, Raška Gora i Kočerin. Moli da ih se oslobodi kako bi mogli doći svojim kućama.⁹⁶

Drugi dopis je zapravo protest provincijala Pandžića podmaršalu Laksi zbog ubojstva 85 ljudi, zacijelo srpske nacionalnosti, u fratarskoj šumi na Humcu.

Odgovornost pred Bogom i savješću i zajednička briga za narodnu budućnost potakla me je, da Vas upozorim na vijest o umorstvu desetaka ljudi u noći 1. srpnja 1941. nedaleko od našeg Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog.

Oko 2 sata iza ponoći čuli su franjevci u samostanu, među drugima o. Srećko Granić, u blizini pucnjavu. U dva autobusa dovezeno je prema kazivanju svjedoka 85 ljudi, navodno iz Dabra kod Stoca. Ubijani su pred ogradom i u ogradi (šumi) Franjevačkog samostana na Humcu, zvanj Dračevica, i pobacani su u jamu u toj ogradi. Čulo se jaukanje ljudi i zazivanje u pomoć Boga, svetaca, ljudi.

Seljaci na Humcu prisiljavani su da prenose mrtvace do jame: među ostalima Mirko Šoše i Jozo Pantić. Tvrde, da se i mesar iz Ljubuškog Osmić jučer hvalio, kako je pomagao ubijati. (...).

Događaj me se tiče kao neobična novost u granicama naše duhovne službe i još bliže iz razloga, što je odabrana samostanska šuma, da se u njoj ljudi ubijaju i zatrpavaju.⁹⁷

Iz dopisa je jasno da se provincijal sablažnjava nad takvim postupkom, te upozorava na tu “neobičnu novost”, jer nije mogao vjerovati da bi se takvi zločini mogli događati u tek stvorenoj hrvatskoj državi, a protestira iz “odgovornosti pred Bogom” i vlastitom “savješću”.

Provincijal Pandžić je, koliko je bilo u njegovoj moći, i osobno nastojao zaštititi neke osobe srpske nacionalnosti, te im je izdavao potvrde o “podobnosti”, kako bi

95 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 222.

96 Arhiv Provincije: SP, sv. 133, f. 265.

97 Dopis je poslan sutradan po navedenom događaju, 2. srpnja 1941. (Arhiv Provincije: SP, sv. 133, f. 494).

izbjegli progone i kazne. Tako je, primjerice, 1. kolovoza 1941. izdao službenu potvrdu da je Boško Vuletić, nadčestar Tehničkog odjeljenja u Mostaru, sa sjedištem u Stocu, lojalan novoj vlasti: nikada se nije bavio politikom “niti se ičim ogriješio o interese hrvatskog naroda”. Moli stoga da ostane u dosadašnjoj službi.⁹⁸ Za Velimira Mandića, pravoslavca, tehničara u Tehničkom odjeljku u Mostaru, provincijal u dopisu od 1. kolovoza 1941. navodi da je “kroz punih dvadeset godina svoga rada uvijek bio na korist hrvatskog naroda i nikada se nije bavio politikom, niti se je ičim ogriješio o interese hrvatskog naroda”. Navodi da je Velimir oženjen katolkinjom, te da se prijavio za prijelaz u Katoličku Crkvu. “U interesu je opće stvari, da ostane u službi u radu za Državu i narod kao i dosada, te se umoljavaju mjerodavni faktori, da ga puste da radi nesmetano u dosadašnjoj službi.” Njegovu je molbu preporučilo Državno tajništvo za državne radove Ustaškom stožeru Velike župe Hum 8. kolovoza 1941.⁹⁹

Brojnim drugim osobama su svećenici u Hercegovini također izdavali potvrde da namjeravaju prijeći u Katoličku Crkvu, pa da ih se ne smije progoniti niti kažnjavati. Dakako, riječ je o prividnim prijelazima u Katoličku Crkvu, samo kako bi se zaštitilo one koji su bili izloženi progonima.¹⁰⁰

Provincijal Pandžić molio je dalmatinskog provincijala u Splitu da se kod Talijana zauzme za arhitekta Josipa Jozevića iz Kaštela, kojeg su uhapsili jer je netko u blizini Kaštela digao prugu u zrak. Njegov otac Petar je šef Tehničkog odjeljka u Mostaru, od prije rata poznat kao prijatelj Katoličke Crkve. Nema nikakve mogućnosti da bi mladi Josip sudjelovao u navedenoj sabotaži. “Josip će biti u zatvoru u Trogiru, ako nije tu ili već na slobodi. Bilo bi daleko gore, da ga na pravdi prebace dalje u Italiju. Danas se glava malo cijeni.”¹⁰¹ A on je, kao svećenik i humanist, cijenio svaku ljudsku glavu - i ne samo katoličku, nego i pravoslavnu i židovsku, i svaku drugu. Jer je bio svjestan da je svaki čovjek stvorenje Božje i da upravo zbog toga ima božansko i naravno pravo na život i sigurnost.

Po ponovnoj okupaciji Hercegovine po talijanskoj vojsci izdana je stroga naredba da nitko od civila ne smije držati oružje i da se sve mora prijaviti Talijanima. Neki su ljudi u Hercegovini strijeljani jer je kod njih pronađeno oružje.¹⁰² Oružje je pronađeno i kod župne kuće u Gorici, pa su Talijani odveli sa sobom župnika fra Serafina Dodiga i pomoćnika fra Veselka Milasa. Provincijal Pandžić pisao je stoga

98 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 54.

99 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 52.

100 Usp. Arhiv samostana i župe Mostar: Kronika samostana u Mostaru od 15. rujna 1940. - 18. 10. 1944., ff. 8-10.

101 Dopis od 24. kolovoza 1941. (Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 174).

102 Tako, primjerice, četvoricu Hrvata iz okolice Širokog Brijega 19. rujna 1941. (Arhiv samostana i župe Mostar: Kronika samostana u Mostaru od 15. rujna 1940. - 18. 10. 1944., f. 11).

ministru u Vladi NDH dr. Andriji Artukoviću da bi se zauzeo kod talijanskih vlasti za fra Veselka. Pisao je o tome i drugome ministru rodом iz Hercegovine dr. Joži Dumandžiću. "Pisao sam Andriji, da se zauzme za fra Veselka Milasa. Nešto oružja našli Talijani u dvorištu župnog stana u Gorici pa zatvorili u Imotskom župnika fra Serafina Dodiga i pomoćnika fra Veselka. Župnika su pustili a fra Veselka još zadržali, da ima zadnju riječ vojni sud u Šibeniku i druga armija na Sušaku. Javite se ili direktno ili preko Dra Karčića, neka ga prepuste meni pa ću ga ja, koliko bude krivnje, premjestiti ili drugu zadovoljštinu pribaviti pravdi."¹⁰³ Za fratre se kod talijanske komande osobito zauzeo imotski gvardijan fra Ćiril Ujević, pa mu je provincijal na tome srdačno zahvalio: "Ugodna mi je i sveta dužnost, da Vam se najsrdačnije zahvalim na izvanrednoj požrtvornosti i zauzimanju za naše uhapšenike iz Gorice. Malo Vam je bilo za njih trošiti vrijeme, obijati pragove i činiti svakovrsne usluge, bili ste spremni ponuditi i najveću garanciju. Nadam se, da uspjeh neće izostati, a ljudi bi bili vrlo rđavi, kad bi Vam ovo mogli zaboraviti."¹⁰⁴ Fra Veselko je doista uskoro bio pušten na slobodu.

Ne znam pouzdano koje je nacionalnosti bio Humbert Živny, inače urarski pomoćnik Franje Završnika u Mostaru, možda židovske, ali je bio odveden iz Mostara, prema nekim vijestima u Gospić, 19. srpnja 1941. Provincijal Pandžić se raspitivao o njemu, te o tome obavijestio župnika u Šipanskoj Luci, koji je tražio obavijesti o njemu. Nažalost, nije mogao puno pomoći, jer o Humbertu nije bilo pouzdanih vijesti, ali se svakako potrudio saznati što više.¹⁰⁵

Držim osobito važnom okružnicu provincijala Pandžića od 21. listopada 1941., u kojoj je od župnika franjevac tražio povjerljive podatke o stanju pripadnika drugih vjera.

Poznato Vam je, da su do vrhovne uprave Reda doprle neke pritužbe u vezi s novim događajima na području provincija hrvatskih franjevac. Da se ne bi s vremenom činjenice ili zaboravile ili namjerno iskrivile, kako smo se mi hercegovački franjevci ponijeli prema pripadnicima drugih vjera od osnutka Nezavisne Države Hrvatske do danas, pošaljite mi hitno povjerljiv i tačan izvještaj:

1/ Saberite u granicama župe statističke podatke o postupku prema drugim vjerama i javite brojke, ako ne sasvim zajamčene, barem vjerovatne: Tko, kada, gdje?

2/ Koliko se od početka do 20. X. 1941. prijavilo za prijelaz u katoličku Crkvu: grkoistočnjaka? - Židova?

103 Dopis od 26. rujna 1941. (Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 270).

104 Dopis od 2. listopada 1941. (Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 275).

105 Dopis od 4. listopada 1941. (Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 285).

3/ Koliko ih je prevedeno?

4/ Koliko njih su naši svećenici poučavali u vjeri?

5/ Koliko su naši svećenici zaštićivali i spasavali pojedince ili skupine? Prikaz neka bude što opširniji i iscrpiv.

Izvještaj ima utvrditi povjesnu istinu i do potrebe poslužiti na obranu naše savjesti i časti.¹⁰⁶

Iz ovoga je dopisa jasno da provincijal ni najmanje ne sumnja u to da bi bilo tko od njegove subraće na bilo koji način sudjelovao u progonima pravoslavnih i Židova, kao niti da su prijelazi u Katoličku Crkvu vršeni nasilno. Štoviše, redovito su prije-lazi vršeni kako bi se pravoslavne i Židove zaštitilo od daljnjih progona.

U godinama koje su slijedile provincijal je prosvjedovao i protiv napada na hrvatsko katoličko stanovništvo u Hercegovini. Tako je 9. ožujka 1943. uputio prosvjed talijanskom konzulu u Mostaru zbog četničke pljačke i paleža u nekim hercegovačkim selima, primjerice u Mostarskom Gracu, odakle su odveli i konja koji je vlasništvo župnika fra Zlatka Sivrića, ili u Kočerinu, gdje su opljačkali župni ured i crkvu.

Visokom Naslovu bit će poznat dugi niz nasilja i štete učinjenih katoličkom pučanstvu Hercegovine od četnika. Za djela onih četnika, koji se priznaju sastavnim dijelom talijanske vojske, pada odgovornost i na savezničke talijanske vlasti pa sam slobodan izvijestiti Vas o izgredima takovih četnika proti katoličkim župnicima u selima Kočerin i Mostarski Gradac kod Širokog Brijega. [Slijedi detaljan popis štete u župnoj kući i crkvi u Kočerinu.] Župnik je ostao u Kočerinu do 4 sata po podne i onda je otišao s talijanskim vojnicima na Široki Brijeg. Dotle je vidio, da su četnici zapalili kuće Mate Vukoje, Ante Kolobarića, Ante Kvesića i Ivana Martinovića. Palili su i liš-njaka (stočna hrana).

Prije dolaska četnika u Kočerin su dolazili partizani, koji su od seljaka odu-zimali samo hranu. (...).

Čujem također, da su iz sela Lisa i Knešpolja, djelomično Uzarića kod Širokog Brijega oduzeti konji, živežne namirnice, odijelo. Javljaju o izgredima u Posuškom Gracu, Gorici, Sovićima i Grudama.

Najuljudnije Vas molim, uložite svu brigu, da se u ovim inače teškim časo-vima ratne bijede efikasno zaštititi mir i život katoličkog pučanstva u Hercegovini, posebno župnika i franjevaca ove provincije. Vjerujem, da se može ustanoviti, tko je navedene stvari silom oduzimao pa da se mogu vlasnicima povratiti.¹⁰⁷

106 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 341.

107 Arhiv Provincije: SP, sv. 139, f. 105. Kasnije riječ "partizani" precrtana, zacrnjena!

Već prije je provincijal Pandžić poslao svim hercegovačkim franjevcima dopis u kojem traži da detaljno popišu stradanja svoja i svojih vjernika, kao i materijalne štete učinjene u mjestima koja služe. Svakako mudar potez, makar je danas teško znati koliko je takvih izvještaja poslano, a pogotovo ne koliko ih je sačuvano, što zbog ratnih uništenja (paleža), što zbog autocenzure, kada su sami autori uništavali takve podatke u strahu za goli život. Ipak, taj dio provincijalova dopisa vrijedi navesti i ovdje:

Našom Hercegovinom prošle su u zadnje doba i još prijete teške kušnje. Bičevi Božji kažnjavaju grijehе naše i naših otaca, bude i naše neosjetljive i uspavane savjesti, da u čitavom opsegu upoznamo i s posebnom revnošću vršimo sve svoje kršćanske i redovničke dužnosti prema Bogu, prema sebi, prema bližnjemu. Onda nam ne će Bog suditi prema našim pomanjkanjima i milostivo će zaštititi naše i vremenite i vječne interese.

Gdje su u nedavnim borbama stradale naše crkve, župni stanovi, životi ili imetak naših vjernika, neka oo. župnici i kućne starješine marljivo i savjesno prikupe sve podatke i sigurnim putem dostave Provincijalatu:

1. Stradanja naših svećenika. Točna kronika po danima, mjestima, od koga je stradao, kako se izbavio itd. Zabilježiti čitavi tok i sva važnija iskustva.
2. Popisati detaljno štetu u crkvama i u župnom stanu, na crkvenom imetku i poprečno procijeniti vrijednost oštećenih predmeta. Procjenu i popis neka potpišu po mogućnosti i predstavnici svjetovne vlasti: općina ili kotar.
3. Iscrpiv izvještaj sastaviti o stradanjima vjernika:
 - 1) Poginuli redom po selima i po imenu i prezimenu, očevu imenu, dob. Koliko je, gdje i koji su članovi obitelji ubijeni ili ranjeni? Tko se dalje može brinuti za preostale članove obitelji? Kako se postupalo sa ženama i djecom?
 - b) Je li kuća stradala i šta je u glavnom u kući ili u kućama propalo? Ostali živi i neživi imetak?
 - c) Tko je činio nasilje i koliki je broj bio? Je li pokušavana obrana, s kojim uspjehom?

Ove izvještaje neka svi čim prije sastave i pošalju. Podatke, koliko ih sami ne možete provjeriti, pokupite od vjerodostojnih svjedoka i osoba. - Iste napomene vrijede i za eventualne buduće slučajeve.¹⁰⁸

Brojni su podatci uistinu poslani, a neki od njih i objavljeni, prije svega u provincijskom službenom glasilu *Hercegovina franciscana* za 1944. godinu.¹⁰⁹ One najvažni-

108 Dopis od 2. studenog 1942. (Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 240).

109 "Kronika Provincije", *Hercegovina franciscana*, sv. VI, Mostar, 1944., str. 31-36; "Iz Provincije", *Isto*, str. 37-66; "O. fra Stjepan Naletilić", *Isto*, str. 68-69.

je, o stradanjima u prvoj polovici 1945. godine više nije imao tko prikupiti i poslati, jedno što je većina bila pobijena, drugo što preživjeli podatke o pobijenim fratrima i njihovim župljanima nisu smjeli prikupljati zbog straha od novih progona.

Provincijal Pandžić nastojao je napaćenom puku pomagati i na druge načine, šaljući, primjerice, molbe vlastima da bi se dostavile živežne namirnice izgladnjelom pučanstvu. Tako je 6. siječnja 1942. pisao dr. Jozi Dumandžiću, ministru Seljačkog gospodarstva u Zagrebu, o pritužbama općine Kočerin zbog slabe prehrane pučanstva i molio intervenciju za njih.¹¹⁰ Krajem ožujka 1943. poslao je molbu dr. Pavlu Cankiju za najžurniju pomoć gladnom svijetu Hercegovine, naročito izbjeglicama.¹¹¹ Krajem 1941. godine pisao je ministru dr. Andriji Artukoviću moleći da bi se provela elektrifikacija u Ljubušcome.¹¹²

U tri navrata: 4. srpnja 1941., 17. i 25. veljače 1942. provincijal Pandžić urgirao je državnim ustanovama za proširenje željezničkog mosta na rijeci Radobolji u Mostaru, koja protječe odmah uz franjevački samostan, te proširenje toka rijeke, koja inače često prouzrokuje poplave, pa tako i veliku poplavu samostanu 1940. godine.¹¹³

Hercegovački franjevci u državnoj službi

Provincijal Pandžić bio je veoma skeptičan prema mogućnosti da bi se franjevci pod njegovom nadležnošću zapošljavali u državnim službama, kao i kod vojske kao vojni kapelani. Poznato je da je on samo fra Radoslavu Glavašu dopustio da stupi u državnu službu, i to ne zbog nacionalnih ili državnih razloga, nego zbog dobra Provincije. Oko toga je dobio suglasnost i ostalih franjevačkih provincijala, kao i samoga fra Dominika Mandića, a razlog je bio da i redovnici imaju "svoga" čovjeka u forumima u kojima se odlučivalo i o važnim stvarima koje su se ticale franjevača i redovnika općenito u novoj državi. Budući da je o tome pisano na drugome mjestu,¹¹⁴ ovdje navodim samo ono što u svojim sjećanjima navodi fra Ivo Sivrić, a to je očito bilo opće mišljenje fratara u ono vrijeme, i ne samo hercegovačkih. Nakon što je naime provincijal odbio pustiti fra Justina Medića i fra Anzelma Čulinu u državnu ili vojnu službu, to je ipak dopustio Glavašu:

Međutim, kad je dr. fra Radoslav Glavaš upitao provincijala fra Krešu da mu dâ dozvolu, da bude pročelnik u ministarstvu bogoštovlja, provincijal mu je

110 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 14.

111 Arhiv Provincije: SP, sv. 139; dokument nedostaje, ali za nj znamo na temelju Urudžbenog zapisnika.

112 Arhiv Provincije: SP, sv. 134; dokument nedostaje, ali za nj znamo na temelju Urudžbenog zapisnika.

113 Arhiv Provincije: SP, sv. 133, f. 502; sv. 135, ff. 137, 187.

114 Vidi ovdje životopis dr. fra Radoslava Glavaša, str. 228-231.

dopustio bez ikakve poteškoće. Ta je služba uglavnom spadala na svećenika. Što više, i za vrijeme Karađorđevića Jugoslavije, ta je služba postojala koju je za katoličku Crkvu obnašao bosanski franjevac A[ugustin] Čičić. Fra Radoslav je stanovao u franjevačkom samostanu na Kaptolu za vrijeme svoga službovanja. (...). Za vrijeme svoga službovanja u Zagrebu, znao je povjerljivo reći, da mu je žao, da se je ikada upustio u politiku. Bio je uvjeren, da je za nj bila knjiga, studij i pisanje.¹¹⁵

Kao što je već spomenuto, još su dvojica franjevaca Hercegovačke provincije tražila od provincijala da im dopusti poći u državnu ili vojno-dušobrižničku službu, ali im to provincijal nije dopustio. Prvi je bio fra Justin Medić. On je iz Provincije otišao na svoju ruku, pa se provincijal Pandžić za njega raspitivao upravo kod fra Radoslava Glavaša u dopisu od 19. kolovoza 1941. Čuo je, piše, da je Medić napustio Provinciju.¹¹⁶ U dopisu Mediću od 3. rujna 1941. upozorava ga na crkveno-pravne posljedice kao apostatu ili fugitivusa, a te su da će biti otpušten iz Provincije.¹¹⁷ U dopisu fra Dominiku Mandiću od 30. rujna 1941. piše i o neposluhu fra Justina Medića, koji mimo njegove zabrane radi u nekom ministarstvu u Zagrebu.¹¹⁸ Kad Medić nije htio poslušati, provincijal Pandžić pisao je 22. prosinca 1941. samom poglavniku dr. Anti Paveliću, zacijelo o tome da je Medić mimo njegova dopuštenja u Zagrebu.¹¹⁹ U dopisu od 24. veljače 1942. Pandžić je pisao Mandiću:

Pisao sam ti za fra Justina Medića. Njega ni briga za propise, za kazne i obzire prema redu i Crkvi. Saopćeno je njemu, jer je bez pitanja i odobrenja otišao izvan provincije, da je upao u suspenziju. Zna za to Poglavnik, mislim, zna i nadbiskup [Stepinac]. (...). Razumi se s o. generalom: kako odredi, tako ću učiniti. Vele, da on vrši dužnost kapelana Tjelesne bojne Poglavništva i da ima neku jurisdikciju. Tražio je od našeg biskupa jurisdikciju, ali bez polaganja. Odbio ga, da traži ili od nadbiskupa ili preko provincijalata. Bit će da mu je nadbiskup dao ili vojni vikar.¹²⁰

Zbog neposluha i nelegalnog odlaska iz Provincije provincijal je Mediću 13. svibnja 1942. dao prvu kanonsku opomenu. Naredio mu je da se vrati u Provinciju ili će se započeti postupak otpuštanja iz Reda.¹²¹ Dana 21. svibnja 1942. poslao je Mediću drugu kanonsku opomenu. Naređuje mu da se uputi u Slano i tu kao suspendiran obavi duhovne vježbe i priprema se za polaganje jurisdikcije.¹²² Nakon što Medić nije poslušao, Sveta Stolica je poslala dispenzu za njegovu sekularizaci-

115 I. SIVRIĆ, *Krvave godine*, str. 191.

116 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 128a.

117 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 197a.

118 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 273.

119 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 510; dopis nedostaje, ali za nj znamo iz Urudžbenog zapisnika.

120 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 190.

121 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 452.

122 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 126.

ju, te je Medić postao vlč. Rafael Medić, član Đakovačke biskupije. Ovjerovljen prijepis dispenze poslan je 9. listopada 1942.¹²³ Tako je Medić prestao biti član Hercegovačke franjevačke provincije.

Sličan je slučaj bio i s fra Anzelmom Čulinom, koji je svojevoljno otišao iz Provincije, unatoč provincijalovoj zabrani. Provincijal Pandžić mu je 11. svibnja 1942. poslao opomenu i izrekao kaznu zbog neredovničkog života. Ako se ne popravi, počet će se s procesom izгона iz Reda.¹²⁴ Dana 10. listopada 1942. provincijal je pisao generalu Reda o sekularizaciji fra Anzelma Čuline, njegovoj molbi na Svetog Oca za sekularizaciji i spremnosti vrhbosanskog nadbiskupa da ga primi.¹²⁵ Uistinu je fra Anzelmo napustio Provinciju i Franjevački red, te se sekularizirao i postao član Vrhbosanske nadbiskupije; postao je vlč. Florijan Čulina. Ovjerovljen prijepis dispenze Svete Stolice za sekularizaciju poslan je fra Anzelm i Vrhbosanskom ordinarijatu u Sarajevu 9. listopada 1942.¹²⁶

O sekularizaciji fra Justina Medića i fra Anzelma Čuline pisao je i naprijed spomenuti fra Ivo Sivrić:

Još smo ranije spomenuli provincijala fra Krešu Pandžića i njegovo suzdržano držanje prema novo-osnovanoj hrvatskoj državi. Kad je fra Justin (Rafo) Medić zatražio od fra Kreše, da on (Justin) ide u Zagreb za kapelana dr. Ante Pavelića, ili jednostavno za ustaškog kapelana, fra Krešo mu nije dozvolio niti jedno niti drugo. Fra Justinu-Rafi nije ništa drugo preostalo nego da se sekularizira, postane biskupijski svećenik, što je i učinio. Napustio je franjevački Red i hercegovačku franjevačku provinciju.

Fra Justin-Rafo Medić i fra Dionizije Juričev, član južnohrvatske franjevačke provincije Sv. Jerke, studirali su teologiju u Sieni, Italija. Tu su se upoznali s dr. Antom Pavelićem, koji je u tom gradu živio. Fra Dioniziju je njegov provincijal dozvolio, da ide služiti kod Pavelića. Svjetski protu-hrvatski tisak pri optuživanju hrvatskih svećenika - posebno franjevaca - i njihova tobožnjeg ustašovanja, to su povezivali o ovom dvojicom.

Koliko se sjećam - ali nisam stoposto siguran - da je skoro u isto vrijeme fra Anzelmo Čulina zapitao dozvolu od Provincijala da mu dopusti da bude vojni kapelan. Provincijal mu nije dao dozvolu. I fra Anzelmo je napustio franjevački Red kao i provinciju i postao biskupijski svećenik. Znam, da je za vrijeme rata služio kao vojni-ustaški kapelan u Poglavnikovim tjelesnim združenjima.¹²⁷

123 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 255.

124 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 443.

125 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 175.

126 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 283.

127 I. SIVRIĆ, *Krvave godine*, str. 190-191.

Jasno je i iz dokumenata i iz općega sjećanja da fra Krešimir nije dopustio ni Mediću ni Čulini da se bave onim što su na svoju ruku poduzeli, nego ih je štoviše zbog toga otpustio iz Provincije, pa je jasno da zbog toga ne može biti ni odgovoran.

Štoviše, provincijal Pandžić načelno nije bio za to da bi franjevci uopće bili vojni dušobrižnici. Tako je on 8. studenog 1941. javio Ministarstvu hrvatskih domobrana da je služba vojnih kapelana teško spojiva s redovničkim životom, koji zahtijeva samostansku disciplinu. Na traženje Ministarstva odgovara da su "franjevački provincijali svih hrvatskih provincija na sastanku 12. VI. 1941. zaključili, da će službu stalnih vojnih dušobrižnika, koliko ne bi mogli redovito živjeti niti u mjestu naših samostana, smatrati teško spojivom s propisima redovničkog života, stoga da nam neće biti moguće dopuštati pojedinim članovima da preuzmu takovu dužnost. (...). Prema, tomu, ponuda mjesta domobranskih dušobrižnika trojici članova moje provincije dolazi mi nenadno pa zasada mogu samo izjaviti, da sam gornjim zaključkom i ja vezan."¹²⁸ Pa ipak je u dopisu vlč. Vilimu Cecelji, zamjeniku vojnog vikara, od 24. prosinca 1941. predložio fra Mariofila Sivrića za vojnog dušobrižnika u Mostaru. Spreman je dati još jednog kapelana za vojnu bolnicu, samo da fratri ostanu u granicama Provincije. "Zasada ovdje [u Mostaru] pastoriziraju vojsku naš župnik franjevac sa svojim kapelanima. Vi ste mi spomenuli, da je bio ovdje predviđen neki svjetovni svećenik: ovamo nije dolazio i tako nijesam imao priliku da s njim govorim."¹²⁹ No, fra Mariofil nikada nije preuzeo navedenu službu, pa je provincijal u dopisu od 24. svibnja 1942. Ministarstvu hrvatskog domobranstva za vojnog kapelana predložio fra Berislava Mikulića. Fra Berislava je oslobodio "prijajšnje dužnosti, koji bi se mogao, ako ga imenujete domobranskim dušobrižnikom, u većoj mjeri posvetiti pastorizaciji vojske".¹³⁰ Čini se da je Ministarstvo predvidjelo fra Berislava za vojnog kapelana u Tuzli, na što je reagirao provincijal i naveo da on može biti kapelan samo u Mostaru. Ako treba svećenik za Tuzlu, to je područje Bosanske provincije.¹³¹ Konačno je provincijal 16. srpnja 1942. dao pristanak da fra Berislav preuzme službu vojnog kapelana u Mostaru.¹³² Valja navesti da je tijekom rata fra Berislav bio jedini hercegovački franjevac koji je s provincijalovim dopuštenjem bio vojni kapelan, i to u Mostaru za domobransku vojsku. Još su neki prije samoga kraja rata postali vojni kapelani, ali to je bilo više s razloga povlačenja s vojskom ispred partizanskoga osvajanja Hercegovine. O toj je temi pisao spomenuti fra Ivo Sivrić:

Hrvatska vlada je tražila od hercegovačke franjevačke provincije, da dodijeli nekoliko fratara koji bi bili ili domobranski ili ustaški vojni kapelani. Provincijal je zadovoljio toj potražnji, imenovavši fra Berislava Mikulića do-

128 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 385.

129 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 521.

130 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 23.

131 Provincijalov dopis od 19. lipnja 1942. (Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 124).

132 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 203.

mobranskim vojnim kapelanom, da vodi brigu oko vojne bolnice u južnom logoru, u Mostaru. On je stanovao u samostanu u Mostaru i imao je čin domobranskog satnika. Kasnije je također imenovan vojnim kapelanom fra Dane Čolak. Očito je da je provincijal smatrao da su prvotno biskupijski svećenici pozvani, da budu vojni kapelani, jer su franjevci-redovnici obvezani na zajednički život - "vita communis". Krajem rata, pred samo povlačenje, još su neki fratri služili u svojstvu kapelana, kao fra Tugomir Soldo, pa fra Blago Karačić i drugi. Oni su se brinuli ne samo za duhovne potrebe vojnika nego i civila koji su se zajedno povlačili s vojskom. Dr. fra Vendelin Vasilj i dr. fra Mladen Barbarić bili su zaduženi za izbjeglice u sjevernoj Hrvatskoj. Izbjeglice su stalno pristizale iz južne Hrvatske, pa se moralo brinuti za njih.¹³³

Ovdje valja napomenuti da je provincijal, ali ne fra Krešimir, nego njegov nasljednik, dopustio i dr. fra Branku Mari/ji/ću da nastupi državnu službu, ali tu je bila riječ o radu na kulturnom području. O tome je zapisao spomenuti fra Ivo Sivrić:

Uz fra Radoslava Glavaša još je preuzeo državnu službu - koja je bila potpunoma različita od fra Radoslavove - dr. fra Branko Marić, koji je završio konzervatorij u Beču. On je preuzeo službu u sarajevskom Muzeju za etnografiju. On se ovim bavio dok je još bio profesorom na Širokom Brijegu. Već početkom 1945. on je napustio Sarajevo i došao u Zagreb. Tu je živio do povlačenja u svibnju 1945. Odatle je otišao u Sloveniju, a iz Slovenije iza svršetka rata prebacio se preko Kopra u Goricu, Italija.¹³⁴

Iz sačuvanih dokumenata pak jasno je da provincijal nije baš olako dopustio fra Branku glede njegove molbe za preuzimanje državne službe. Naime, u dopisu od 29. svibnja 1942. odbijena je molba fra Branku da se zaposli u fonogramskom institutu u Sarajevu; kao razlog se navode teške ratne prilike.¹³⁵ Fra Branko je ponovio molbu nakon pola godine, na što je provincijal 13. studenog 1942. odgovorio da on ne može mijenjati zaključak definitorija, a taj je da "Starješinstvo ne smatra oportunističkim preuzimati traženu državnu službu za vrijeme ratnih nemira".¹³⁶ U dopisu fra Dominiku Mandiću od 20. prosinca 1942. provincijal piše i o fra Brankovu slučaju: "Fra Branku sam savjetovao, nek traži dozvolu od kapitula. On bi htio u državnu službu i da plaću troši na rodbinu, koja je donekle ljetos stradala. On to voli nego da mu provincija za to dade pomoć."¹³⁷ Jasno je dakle da provincijal nije uopće bio sretan da fra Branko nastupi u državnu službu. I doista, dok je fra Krešimir bio provincijal, fra Branko nije od njega dobio traženu dozvolu. On se ipak u

133 I. SIVRIĆ, *Krvave godine*, str. 192.

134 I. SIVRIĆ, *Krvave godine*, str. 191.

135 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 50.

136 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 272.

137 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 330.

ljeto zaposlio u državnoj službu, i to kao kustos u muzeju u Banja Luci (kasnije je prešao u Sarajevo), te je tek retroaktivno dobio dopuštenje od novoga provincijala dr. fra Lea Petrovića, a i to samo uvjetno.¹³⁸

Iz svega navedenoga jasno je da provincijal Pandžić nije bio ni najmanje oduševljen idejom da bi se franjevci njemu podložni angažirali u bilo kakvim državnim ili vojnim službama. To je dopustio jedino fra Radoslavu Glavašu, i to više na nagovor drugih provincijala, kako bi imali “svoga” čovjeka u ministarstvu nadležnom za vjerske zajednice, kao i fra Berislava Mikulića za vojnog kapelana u Mostaru, što je sasvim uobičajena praksa u svim zemljama svijeta u kojima među vojnicima ima i katolika - kao što je bio slučaj u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, gdje je najveći broj vojnika bio katoličke vjere.

Držim da je vrijedno spomena navesti da fra Krešimir svoja pisma nikada nije završavao “službenim” ustaškim pozdravom “Za dom spremni!” niti je i jedno jedino pismo pisao “korijenskim” pravopisom, kako je bilo službeno određeno u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, što nedvojbeno svjedoči o njegovu otklonu od vlasti NDH i njihove ideologije.

Konverzije u Katoličku Crkvu

Ovdje bi valjalo dotaknuti još jednu temu, a to je pitanje katehizacije obraćenika na katoličku vjeru, u prvome redu pravoslavaca na području Nezavisne Države Hrvatske. Naime, Vjerski odsjek Ravnateljstva za ponovu uputio je 16. listopada 1941. poziv redovničkim provincijalatima na području NDH kako bi “dotični ustupili što više dobrih propovjednika i revnih misionara”, koji bi pravoslavce koji to žele preveli u Katoličku Crkvu. Dopis je potpisao ravnatelj Državnog ravnateljstva za ponovu fra Dionizije Juričev, franjevac provincije sv. Jeronima sa sjedištem u Zadru. Najviše se redovnika javilo upravo iz navedene provincije, a iz Hercegovacke provincije samo dvojica: fra Mijo Čuić i fra Jako Križić. Djelovali su na vukovarskom području, a crkvenu jurisdikciju dao im je đakovački biskup Antun Akšamović. Fra Mijo je poslao nekoliko dokumenata iz kojih je vidljivo da su u Katoličku Crkvu prevedene tisuće pravoslavnih vjernika.¹³⁹

138 Fra Leo, naime, piše 10. kolovoza 1943. fra Branku da ga sada ne može “opozvati bez kakvih neugodnosti i za Te i za nas. Dakle, to ćemo tolerirati da tako kažem s naše strane. Rečeno mi je, da ima od preč. o. generala reda jedna zabrana iz god. 1941. prema kojoj nije dopušteno da naš koji član prima mjesto i službu državnu, vanjsku bez naročite dozvole o. generala reda. Prema tome, trebat će dobiti tu dozvolu, dotle neka Ti bude blagoslovljen rad u muzeumu”. (Arhiv Provincije: SP, sv. 141, f. 10).

139 Jure Krišto, “Fra Mijo Čuić u politici i politika u njemu”, u: *Fra Mijo Čuić - graditelj i uznik. U prigodi 50. obljetnice smrti /1959.-2009./* (zbornik radova), prir. R. Jolić i J. Krišto, Mostar - Tomislavgrad, 2009., str. 92-95.

Provincijal K. Pandžić, kako je već navedeno više puta, nije bio oduševljen potezima ustaške vlasti, ali je ipak Ravnateljstvu 9. listopada 1941. javio da može dati dva (samo) svećenika za poduku onih koji prelaze na katoličku vjeru.¹⁴⁰ Ta dvojica su bila fra Mijo Čuić i fra Jako Križić. Njima dvojici je pak poslao dopis o tome sutradan. Fra Jaki je ovako pisao:

Iz Zagreba Ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, traži i iz naše provincije nekoliko svećenika, koji bi katehizirali obraćenike sa grkoistočne vjere. Nisam odbio ponudu, ali sam odgovorio, da sad odlazi iz provincije 8 mladih svećenika na svršavanja studija pa nemam odviše svećenika na raspolaganje. Za slučaj, da budu tražili, da skorih mjeseci ili uopće u ovoj školskoj godini pošaljemo nekoga, predvidio sam Tebe i fra Miju Čuića. Imate dušobrižničke prakse, malo se za svaki slučaj pripremite i prelistajte katekizam, dijelove dogmatike i crkvene povijesti. U Zagrebu su mi rekli, da fra Petar Vlašić sprema i da će sad izdati za ovo misijonarenje gotov priručnik i prema njemu će se poučavati.

Ne treba da se plašiš posla i da mu se uklanjaš. Možeš mi javiti, voliš li raditi sa seljacima - oni uglavnom dolaze u obzir - ili s drugim staležima i zanimanjima u gradu. Država će snositi troškove za misijonare.¹⁴¹

Kasnije se za misionarski rad prijavio i fra Veselko Milas, koji je iz Hercegovine - nakon što je jedva izbjegao strijeljanje od strane Talijana - pobjegao u Slavoniju i boravio u samostanu u Slavonskom Bordu. Njemu je također biskup Akšamović ponudio besplatan stan i hranu, kao i honorar, ako bi preuzeo misionarsku službu - što je on i prihvatio. To je javio provincijalu Pandžiću 2. travnja 1942. uz molbu da i on potvrdi njegovu novu službu. Usput navodi: "I ovaj rad misijski, preuzimam od velike nevolje, i ne od objesti."¹⁴² Provincijal je odgovorio 8. travnja 1942.: "Rado dajem pristanak da se privremeno zaposlite misijskim radom u đakovačkoj biskupiji po odobrenju nadležnog preuzvišenog Ordinarijata." Traži da ga izvješćuje o svom daljnjem radu.¹⁴³

Tako su ukupno trojica hercegovačkih franjevac krajem 1941. i tijekom 1942. godine djelovala kao misionari u prevođenju pravoslavnih u Katoličku Crkvu. Uza svu kompleksnost teme prijelaza na katoličku vjeru valja snažno naglasiti da je Katolička Crkva takve prijelaze odobravalala samo ako su bili slobodni, štoviše kako bi se srpsko-pravoslavno stanovništvo zaštitilo od daljnjih progona ustaških vlasti. O tome je na komunističkom suđenju zagrebačkom nadbiskupu Stepincu govorio njegov branitelj dr. Natko Katičić 8. listopada 1946.:

140 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 292 (dokument nedostaje, ali za nj znamo iz Urudžbenog zapisnika).

141 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 293.

142 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 314.

143 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 315.

Od maja 1941. izlaze brojne okružnice o propisima prelaženja. Meni se čini, da se u njima ispoljava stara praksa Crkve: dobiti na vremenu. (...).

Tu činjenicu utvrđuju i mnogi primjeri, koje smo imali pred sobom ovdje na raspravi. Čuli smo kako se kotarski predstojnik Velike župe Livac-Zapolje u Požegi tuži crkvenim vlastima, kako se malo mari za pitanje prelaza pravoslavnih na katolicizam, stavljaju zapreke i odugovlači. To je tipičan primjer izvjesnog zavlačenja sa strane Crkve. (...).

U međuvremenu, osnovana je od ustaških vlasti takozvana Ponova. Ista je slala misionare, svećenike na teren, da obavljaju posao prevođenja Srba na katolicizam. Sada je crkvena vlast počela stvar prelaznika uzimati u svoje ruke, išlo se za tim, da se ta Ponova razjuri, ili da se njezino djelovanje normalizira, kontrolira, da to bude u dostojnoj formi. (...).

Ima toliko svećenika, koje narod voli i poštuje, zašto pretpostavljati, da su i ovi sudjelovali u zločinačkim nakanama ustaša u pogledu Srba u Hrvatskoj. Izjavu o tom dao je i sam branjenik nadbiskup Stepinac, kad je izjavio, da prijelaz na silu nije nikakav prijelaz i da se išlo za tim, kako bi se našao stanoviti modus. (...).

Glave pravoslavnih Srba padaju, ljudi navaljuju, zaklinju: otvorite nam vrata. Svuda velika zabuna, kaos. Nitko se pravo ne snalazi u onom što se zbiva. Pokazalo se, da metoda odugovlačenja ovdje ne pomaže. Zato Crkva pristaje na prelaze, s namjerom da pomogne ljudima. Uz to se napreže, da prelaze dovede u sklad s kanonskim propisima. (...).

On [Stepinac] je osjećao, da se to vrši pod silu, a opet je htio da se čovjeka spasi, da nije baš po kanonskim propisima, ali s druge strane stoji motiv čovjekoljublja, koji imade još veću težinu. Nastao je osobito teški konflikt u duši službenika Crkve između kanonskih propisa i filantropizma. Često se primalo sa sviješću, da će se isti jednom ipak vratiti na svoju vjeru, kao što je rekao neki svećenik u Bosni: "Ja te primam, no ti ćeš vjerovati kao i do sada." (...).¹⁴⁴

Ni sami provincijal Pandžić nije bio siguran što točno činiti. Štoviše, u ime hrvatskih franjevačkih provincijala u tu je svrhu putovao u Italiju (prvi put u životu!), kako bi u generalnoj kuriji Reda saznao, što i kako dalje činiti. O tome je 25. siječnja 1942. pisao splitskom provincijalu fra Petru Grabiću, a to je vrijedilo i za ostale provincijale. Prenio je vrlo stroge upute vezane za konvertite, jer je bila riječ o iznimno osjetljivom pitanju:

Ni državno tajništvo [Svete Stolice] ni o. general nijesu tvrdo insistirali, da prekinemo katehiziranje u gornjim stranama, koliko inovjerci svojevrijedno traže i pod odgovornošću biskupa i provincijala. Bio sam se vratio u Zgb

144 Govor dr. Katičića u: V. NIKOLIĆ (priř.), *Stepinac mu je ime*, I, str. 212-214.

[Zagreb], nije ni nadbiskup [Alojzije Stepinac] ni delegat [Ramiro Marcone] bio poslao niti svog izvještaja niti biskupske konferencije. U drž[avnom] tajništvu su tvrdili, da će Sv[eta] Stolica izdati direktive za rad na crkvenom polju, ali prije moraju dobiti autentične izvještaje od biskupske konferencije i od ap[ostolskog] delegata. Delegat je mislio božićati u Italiji. Što je kasnije bilo, ne znam. Kad sam upozorio delegata, onda se je odlučio, da i on sastavi i pošalje svoj izvještaj.

U sporazumu s drž[avnim] tajništvom o. general preporučuje i traži: 1) Trijezno se držati, da nikakvi budući događaji ne bi iznenadili ili teretili provincije. 2) U pogledu obraćenika iz grkoistočne crkve držati se točno naputaka Sv[ete] Stolice i običnih pastoralnih normi. 3) Pojedinačno poučeni - ne površno u masama - smiju se primati inovjerci u crkvu pod odgovornošću biskupa i provincijala, koliko naši fratri sudjeluju. 4) Ne primati ni kuće, ni crkve, ni posjed niti od drugih vjera, pogotovu ne od pravoslavnih. 5) Da rečem o Teofilu [Velniću, provincijalu zadarske provincije], o. Juričev neka se ne pača u nikakve političke posle. 6) Koje su od članova naših provincija biskupi pozvali da katehiziraju šizmatike, neka se ne opozivlju, dok Sv[eta] Stolica ne izda nove direktive. - Inače vrijede ljetosnje upute, što su Vama dali usmeno i pismeno.¹⁴⁵

Ovakav način "misionarenja" među pravoslavnim stanovništvom oslabio je osnutkom Hrvatske pravoslavne crkve (HPC), koja je osnovana zakonskom odredbom od 3. travnja 1942.,¹⁴⁶ a ustav HPC donijet je 5. lipnja 1942.¹⁴⁷

Partizani

Kako god Pandžić nije bio oduševljen ustaškom ideologijom i upravom, sigurno je da je još manje bio sklon partizanskom pokretu, kojemu su na čelu bili komunisti, i koji je ideološki bio posvema obojen mržnjom na vjeru i na Katoličku Crkvu. Na kraju će i on glavu izgubiti upravo od te ideologije i toga pokreta. Čini se da je prvi njegov "susret" s partizanima bio povezan s ubojstvom fra Stjepana Naletilića, kojega su partizani u noći 19./20. svibnja 1942. odveli, s još dvojicom ljudi koji su se tu slučajno zatekli, iz župne kuće u Kongori, te ih nedugo potom ubili.¹⁴⁸

Niti mjesec dana nakon toga događaja pisao je provincijal fratrima u Tomislavgradu vezano za informacije koje su se širile, da prijeti partizanska opasnost i da se talijanska vojska namjerava povući. U tome slučaju - za koji je provincijal uvjeren da se neće dogoditi - novaci bi se premjestili na Široki Brijeg, a fratri bi trebali

145 Arhiv Provincije: SP, sv. 135, f. 68.

146 Zakoni NDH, Zagreb, 1942., knj. XIV, str. 239 (Z. o. XC - 817 - Z - 1942).

147 Zakoni NDH, Zagreb, 1942., knj. XVIII, str. 65-96 (Z. o. CLXIV - 1386 - Z - 1942).

148 Više o tome gl. ovdje, str. 587-594.

ostati s pukom, pa makar se morali preobući u civilna odijela. "Za nevjerojatno i skrajnji slučaj, da vas sve vlasti napuste i izvrgnu pogibelji, dozvoljavam, da svećenici nose civilno odijelo. Svijet bi ostao u povećanoj duhovnoj i policijskoj nepriključnosti, ako bi ga svatko ostavio pa i crkva. Da svijet ne ostane u takovom času - do toga neće doći - bez sakramenata i da se napravi najgora panika, bolje bi bilo, da dušobrižnici ostanu među svijetom u civilnom odijelu i negdje se zaklone nego se posve ukloniti."¹⁴⁹ Pa ipak se ostvarila noćna mora, i to uskoro: naime, provincijal je već 2. srpnja 1942. javio da je nedugo prije toga primio prve zavjete novaka u Tomislavgradu, ali nove nije obukao jer su Talijani otišli iz Duvna, a došlo je samo 25 ustaša i 45 domobrana, što nije dovoljno.¹⁵⁰ Tako 1942. godine nije ni bilo oblačenja, pa ni novog naraštaja novaka. Stanje je bilo veoma teško, pa je provincijal Pandžić 18. srpnja 1942. tražio od ministra dr. Andrije Artukovića pomoć za Duvno. Piše da tamo nema ni liječnika, ni apoteke, nikakva auta, a brani ga svega 40 ustaša i 30 domobrana.¹⁵¹ U tako nebranjeno Duvno partizani su ušli 26. srpnja, protjerani 29. srpnja, a opet se vratili 2. kolovoza i ostali dalje - barem dok je provincijal pisao pismo fra Dominiku Mandiću 4. rujna 1942. Novaci su već prije bili napustili samostan, a pred partizanima se povukao njihov meštar fra Nikola Hrkać, kao i novak fra Edo Magzan.¹⁵² Gvardijan duvanjski fra Sebastijan Lesko nalazio se u to vrijeme u Zagrebu, pa mu je provincijal 11. rujna 1942. odredio da se zbog nemogućnosti povratka u Tomislavgrad privremeno nastani u Drinovcima.¹⁵³ Iz drugih provincijalovih dekreta očito je da fratri u duvanjskom kraju, kao i u Posušju, koje su partizani također uskoro bili zaposjeli, nisu ostali na svojim mjestima, barem većina njih. Stoga provincijal u dopisima od 11. rujna 1942. određuje privremeno mjesto boravka izbjeglim fratrima, dok se ne mogu vratiti u svoje samostane i župe: fra Pavi Šimoviću, fra Željku Zadri i fra Bernardu Katiću, koji su izbjegli iz Posušja, određuje za privremena boravišta Kočerin, Humac i Međugorje; fra Filipu Gašparu iz Seonice Ljuti Dolac; fra Andriji Šoljiću iz Duvna Rakitno; fra Klemi Doki iz Šuice Čerin; fra Damjanu Roziću iz Kongore Mostarski Gradac; fra Velimiru Šimiću iz Bukovice Široki Brijeg; fra Dominiku Ćoriću iz Tomislavgrada Blizance; fra Hinku Prliću iz Tomislavgrada Međugorje; fra Nikoli Hrkaću iz Tomislavgrada Š. Brijeg; fra Vici Skoki iz Tomislavgrada Međugorje.¹⁵⁴

149 Dopis od 13. lipnja 1942. (Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 97).

150 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 160.

151 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 205 (brzjav poslan sutradan: SP, sv. 136, f. 228).

152 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 50.

153 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 101.

154 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, ff. 102-114. Očito je da ni provincijal nije znao potpuno točne informacije, jer je, primjerice, fra Dominik Ćorić ipak ostao u župi Tomislavgrad. Zbog hrabrosti što je ostao među partizanima i nije napustio svoje vjernike kasnije ga je poglavnik dr. Ante Pavelić odlikovao (usp. "Svetčano odlikovanje O. Fra Dominika Ćorića", *Kršćanska obitelj*, br. 3/1944., str. 45-46).

Partizani su ipak sve do početka 1945. godine redovito postupali dosta blago prema franjevcima i općenito svećenicima, makar je i do tada bilo pojedinačnih maltretiranja, pa i ubijanja. No, svoje pravo lice pokazat će onda kad su bili sigurni da su konačno preuzeli vlast u svoje ruke. Posljedica toga bit će stotine ubijenih svećenika u hrvatskom narodu, među kojima i 65 hercegovačkih franjevaca (jedan je ubijen već 1942.), među kojima i će biti i dr. fra Krešimir Pandžić.

Imenovanje dr. don Petra Čule za mostarsko-duvanjskog biskupa i njegovo ređenje

Poznato je da hercegovački franjevci nisu bili baš sretni zbog imenovanja dijecezanskog svećenika dr. Petra Čule, člana Mostarsko-duvanjske biskupije, novim biskupom u Hercegovini, nakon smrti dotadašnjeg biskupa fra Alojzija Mišića 1942. godine.¹⁵⁵ O tome odnosu franjevaca prema imenovanju novoga biskupa vode se rasprave do naših dana.¹⁵⁶ Vrijedno je vidjeti, kako se prema novome biskupu ponio ondašnji hercegovački provincijal fra Krešimir Pandžić. Ponajprije, provincijal je dopustio da ređenje bude u franjevačkoj crkvi u Mostaru, koja je ujedno služila i kao katedrala, jer druge katoličke crkve u Mostaru nije bilo. Nadalje, uredno je pozvao franjevce dekane da dođu na biskupovo ređenje zakazano za 4. listopada 1942.¹⁵⁷ Neki su franjevci bili protivni tome da ređenje bude u franjevačkoj crkvi, te su štoviše pozivali na potpuni bojkot ređenja. Jedan od njih bio je i fra Kamilo Milas, mladomisnik, koji je veoma oštro reagirao i na izbor biskupa nefranjevca i na njegovo ređenje u franjevačkoj crkvi.¹⁵⁸ Na to je odgovorio provincijal prekoračujući fra Kamila i na oštrom stilu pisanja i pogotovo na njegovu nefranjevačkom načinu rezoniranja. Piše: "Bože zakloni, kad bih ja počinio sve nesmotrenosti, koje Tebi u času napasti padaju na pamet!" Nastavlja ovako:

Zar da provinciju stavimo na kocku radi časovitog inada i kaprica? Da pred episkopatom i pred vjernicima i nepobitno dokažemo, da ne poznamo duh i tradiciju sv. Franje i franjevačkog reda, da nam je iz svijesti izbljedio ili ispao teološki pojam o crkvi, o granicama kritike i o dužnom poštovanju prema božanskom auktoritetu crkvenog ustava itd. Uza sve grijehе suvremenih svećenika i velesvećenika u svoje vrijeme sv. Franjo neće u običnom svećeniku da gleda grijehа, quia Filium Dei discerno in ipsis: poniznim proživljavanjem evanđeoskog ideala nameće se i papi i biskupima i svijetu, a nije postao

155 Biskup Mišić preminuo je u Mostaru 26. ožujka 1942. Njegov životopis vidi u: R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 292.

156 Usp. Ratko PERIĆ, "Biskupov osvrt. Imenovanje don Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom", *Službeni vjesnik biskupija Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske*, br. 1/2009., str. 77-89; Robert JOLIĆ, "Franjevački 'vjekovni' mentalitet?", *Hercegovina franciscana*, br. 5, Mostar, 2009., str. 551-557.

157 Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 141a.

158 Dopis provincijalu s Čerina od 25. rujna 1942. (Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 141).

ni svećenik. Šta bi postizao, da je oko sebe samo psovao, tuđe grijehе brojio i kavge zamećao u grijеšnim pretstаvnicima crkve.

Što govoriš о ratu, о zaprećаvanju, о pragu, dineu i sl., kad ne bih znao, da je bona fide rećeno, morao bih Te više nego ukoriti. (...).

Ovakovo rezoniranje možda nije popularno, nije u stilu kojekakvih bundžija i hazardera. Nerazboritom svijetu više bi bilo po volji za čas buntovna gesta. Tko vjeruje, da se u tom sastoji fratarski osjećaj, tomu ni sv. Franjo neće biti fratar. (...).¹⁵⁹

Treba se diviti provincijalovoj i razboritosti i krajnjoj crkvenosti!

Posljednje godine života i ubojstvo u veljači 1945.

Po svršetku provincijalske službe fra Krešimir se 1943. godine povukao na Široki Brijeg, te nastavio sa svojim uobičajenim aktivnostima, toćnije s profesořskim zaduženjima. No, sada je to bilo neusporedivo teže jer se rat neumitno primicao i Hercegovini. *Hercegovina franciscana* donijela je pod naslovom "Kronika provincije" i ovaj podatak: "10. VII. (1943.) dosadašnji provincijal mnp. o. dr. K. Pandžić otišao je na Š. Brijeg, da preuzme novu dužnost profesora."¹⁶⁰ Školske god. 1943./44. fra Krešimir predaje samo njemaćki jezik, i to 2., 5., 6., 7. i 8. razredu, svakom razredu po tri sata tjedno, ukupno 15 sati tjedno. Na maturалnom ispitu održанom u srpnju 1944. fra Krešimir je ćlan ispitnog povjerenstva, i to za njemaćki jezik. Školska godina 1944./45. "na širokobriješkoj gimnaziji nikada nije završila - ostala je otvorenom ranom na tijelu Hercegovaaćke franjevaćke provincije Uznesenja BDM", kako zapisa fra Ante Marić. Školska godina je ipak započela, uza sve poteškoće povezane s ratom, osobito vezano za zauzimanje zgrada gimnazije i konvikta po njemaćkoj vojsci. Provincijal fra Leo Petrović poslao je obavijest župama o prijamnom ispitu, koji bi se trebao održati 25. kolovoza 1945. uz napomenu da roditelji kandidata sjemeništaraća trebaju za prehranu poslati pšenicu, kukuruz i slatinu. Istodobno se priređuje župna kuća u Crnću, kako bi se u njoj održavala nastava za klerike-gimnazijalce (7. i 8. razred). Nastava je održavana povremeno, a neki su đaci dolazili profesorima privatno na instrukcije. Sve je konaćno završilo 7. veljaće 1945., kad su partizani osvojili Široki Brijeg, profesore pobili, s njima i klerike-gimnazijalce (u habitu), a đake rastjerali ili ih unovaćili u partizanske redove.¹⁶¹ Među ubijenima je bio i dr. fra Krešimir Pandžić, koji je ćitavi svoj

159 Dopis od 27. rujna 1942. (Arhiv Provincije: SP, sv. 137, f. 144). Quia Filium Dei discerno in ipsis (lat.) - Jer u svećenicima prepoznajem Sina Božjega; bona fide (lat.) - u dobroj vjeri, nakani.

160 "Kronika provincije", *Hercegovina franciscana*, sv. VI, 1944., str. 33.

161 A. MARIĆ, *Franjevaćka klasićna gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 373, 394-418.

radni vijek proveo upravo kao profesor na Širokom Brijegu, bio pet godina njezin ravnatelj, a u početnim godinama rata, od 1940. do 1943., i provincijal hercegovačkih franjevaca. No, on nije ubijen na Š. Brijegu, nego u obližnjoj brdskoj župi Mostarski Gradac, kamo se povukao pred borbama. Tu su ga, s petoricom subraće, uhitili partizani, povelu nedaleko od župne kuće i usmrtili.

Ovako je o smrti šestorice fratarata pisao dr. Ivica Šarac u uvodnom poglavlju knjige *Svjedočanstva o ubijenoj gimnaziji*:

Kada su se rasplamsale borbe i u tom kraju, pripadnici 2. dalmatinske brigade, koji su vojno djelovali sjeverno od Širokoga Brijega s namjerom da brdskim predjelima prodru prema Mostaru, ušli su i u Mostarski Gradac, odakle je 4. veljače pred njima “sve muško pobjeglo od kuće u Risovac-planinu, i u Mostar”. Šestorica franjevaca su ostala u župnoj kući i nakon dolaska partizana koji su svoj štab smjestili u župni ured. U povlačenju pred napadom pripadnika 370. njemačke pukovnije, koja je 6. veljače stigla na taj prostor da bi zaustavila prodor partizana prema Mostaru (sjeverno od prometnice Široki Brijeg - Mostar), partizani su sa sobom povelu i svu šestoricu, da bi ih potom pogubili s jednim civilom i jednim njemačkim zarobljenikom (...) na lokalitetu Gostuša. Ubijeni su tada: kapelan fra Leopold Augustin Zubac (r. 1890.), bivši provincijal i profesor fra Krešimir Pandžić (r. 1892.), profesor fra Roland Zlopaša (r. 1912.), kapelan fra Zvonko Grubišić (r. 1915.), klerik fra Rudo Jurić (r. 1925.) i klerik fra Kornelije Sušac (r. 1925.). Poslije je u svojim sjećanjima jedna partizanka s Murtera, Matija Bokan, inače pripadnica 3. bataljuna 2. dalmatinske brigade, krajnje neuvjerljivo opravdala njihovu likvidaciju (spominjući čak i “otvorenu borbu” s časnim sestrama i franjevcima na Širokom Brijegu, premda se 2. dalmatinska brigada uopće nije kretala ni borila u blizini širokobriješkoga samostana) i s mnogo zbrkanih i netočnih podataka (ne razlikujući samostan na Širokom Brijegu i župni stan u Mostarskom Gracu), tvrdnjom da su pokisli i promrzli partizani i partizanke tražili da ih franjevci puste u župni stan, a da im navodno oni to nisu dopustili (teško zamislivo!), nego su im stavili na raspolaganje prostor štale i o njihovu položaju obavijestili njemačko-ustaške postrojbe, zbog čega su ih partizani poubijali: “Nama ženama nisu dozvoljavali da se od kiše i velike zime sklonimo u samostan (sic!), s motivacijom da vjera ženama ne dozvoljava ulazak u samostan. Na veliku muku ustupili su nam neke staje u kojima su držali svoju stoku. Svojestveno njihovoj podlosti, obavijestili su Nijemce i ustaše o našem smještaju i rasporedu, a ovi su nas u noći na spavanju napali, nanijevši nam ozbiljne gubitke. Međutim, kroz dva-tri dana ponovno smo se vratili fratrima u posjetu. Ovog su puta platili svoja zlodjela.” Nešto kasnije, jedan od njezinih bivših suboraca, pripadnika spomenute 2. dalmatinske brigade, opisao je scenu pogubljenja ovih franjevaca na Gostuši. (...).¹⁶²

162 Ivica ŠARAC, “Prikaz zbivanja na Širokom Brijegu od 6. do 8. veljače 1945.”, u: *Svjedočanstva o ubijenoj gimnaziji*, prir. J. Zovko i I. Šarac, Mostar, 2024., str. 25-27.

Fra Zlatko Sivrić, župnik župe M. Gradac, koji se tada nije nalazio u župi, čuo je kasnije od mještana da su partizani odveli i u šikari strijeljali svih šest franjevac, jednoga civila (izvjesnoga Vrljića, drugi civil Markić je navodno uspio pobjeći) i jednoga njemačkog zarobljenika. Župnik je saznao da su “čobani vidjeli kako su psi našli leševe”, pa je on s nekoliko seljaka otišao tamo i nasuo zemljom mjesto njihova ukopa i obzidao ga kamenom. Tako je ostalo do njihove ekshumacije.¹⁶³

Svjedok i izravni očevidac ubojstva franjevac, inicijala P. R., tadašnji pripadnik spomenute brigade, kasnije je izjavio sljedeće:

Nerado se prisjećam te hladne zimske večeri prvih dana veljače 1945. godine. Usiljenim maršem Druga dalmatinska brigada žurila je prema Gorancima ne bi li spriječila proboj jedne njemačke i hrvatske jedinice iz opkoljenog Širokog Brijega. Put je bio težak, a vrijeme hladno s puno snijega. Sudar se brzo dogodio ispred samog sela. S dva teška mitraljeza na koti koja je dominirala cijelim područjem Nijemci su imali veliku prednost. U našim redovima bilo je mrtvih i ranjenih. Tada je počeo njemački napad u dubinu fronte. Pod snažnim pritiskom, mi smo se povukli na rezervni položaj, a zbog nedostatka streljiva morali smo se povući još dalje. Jedinicu koja nas je smijenila Nijemci su isto tako potisnuli. Budući da smo izgubili vezu sa svojim jedinicama, krenuli smo putem Lištice - Mostar. U tim lutanjima dočekali smo i mrak. Naišli smo na crkvicu oko koje je bilo još kuća. Kasnije smo saznali da se to selo zove Gornji Gradac. S naše desne strane vodila se žestoka bitka za Široki Brijeg. Do naših ušiju dopirali su galama i dovikivanja. Ubrzo smo razabrali o čemu je riječ. Štapski kuriri tjerali su ispred sebe grupu zatočenika. U njoj su bili jedan civil, jedan vojnik i četiri-pet fratara. Kuriri su nas zvali da im pomognemo likvidirati zatočenike, ali svi koji su kraj njih prolazili odgovarali su da nemaju streljiva, što je bilo točno. Skupina se zaustavila 20-ak metara dalje od nas. Kuriri su stajali iza svojih žrtava. Tada je onaj civil pokušao pobjeći, ali ga je rafal pokosio. Odmah nakon njega u bijeg se dao zarobljeni Nijemac. Kao munja je trčao krivudavo niz strminu i uspio je pobjeći. Na red su tada došli fratri. Držali su krunice. Govorili su da nikakvo zlo nisu napravili, da nizašto nisu krivi i da su narodu samo pomagali, ali milosti nije bilo. Odjeknuli su krvavi rafali i okončali život pravednih mučenika. Nakon toga poubijani su odvučeni dalje od puta. Tijela su im partizani prekrili snijegom. Čistim snijegom prekrivena je i krv na mjestu pogibije nedužnih ljudi, ali zločin nije moguće sakriti ma tko ga činio. To zlodjelo ostavilo je mučan dojam na sve promatrače koji su se u međuvremenu ondje skupili.¹⁶⁴

163 Zlatko SIVRIĆ, “Pad Širokog Brijega”, *Stopama pobijenih*, br. 2/2011., str. 46-47.

164 Jozo PAVKOVIĆ, “Snijegom pokušali prikriti zločin. Svjedočenje bivšeg partizana o partizanskom zločinu kraj Širokog Brijega počinjenom prije 50 godina”, *Večernji list*, 8. veljače, 1995., str. 8.

U Arhivu Vicepostulature na Širokom Brijegu čuvaju se svjedočanstva nekih svjedoka koji su ispričali što su vidjeli u M. Gracu prilikom ubijanja skupine od šest franjevaca. Uz fra Krešimira tu su bili još fra Augustin L. Zubac, fra Roland Zlopaša, fra Zvonko Grubišić, te dvojica klerika-gimnazijalaca fra Rudo Jurić i fra Kornelije Sušac. Svjedok Pavo Čavar navodi kako se sjeća kolone koja je pošla od crkve u M. Gracu, u kojoj je bilo i civila, a najviše svećenika, među njima fra Zvonko Grubišić, koji je nosio molitvenik u ruci. Pavo se sjeća velikog snijega u veljači 1945. Nakon što su partizani ubili fratre, zatrpali su ih snijegom. Mještani su kasnije napravili grobove, te su se kasnije išli moliti nad tim grobovima. Svjedokinja Gracija Čuže navodi da je vidjela kad su partizani ubili fratre u veljači 1945. Vidjela je da su ih partizani poredali, a posebno se sjeća fra Zvonke kako drži maramicu i briše suze. Fra Vinko Mikulić svjedoči da mu je svjedokinja Jela Rotim govorila da su se fratri ispovjedili međusobno prije likvidacije. Navodi da su se ljudi kasnije molili nad mjestom likvidacije, podigli betonski križ te ogradili teren. Svjedokinja Manda Pinjuh vidjela je da je fra Krešo Pandžić prije smrti dao odrješenje fratrima i blagoslovio partizane riječima: "Bože, oprosti im jer ne znaju što čine." Mještani u Gracu čuli su posljednje riječi fra Krešimira Pandžića upućene partizanima: "Zašto nas bijete, kad nismo ništa skrivili?"¹⁶⁵

Fra Krešimirova krivnja?

Ako je na fra Krešimiru i bilo neke krivnje, to nitko nije ustanovio, niti je bilo kakva suđenja njemu i preostaloj petorici fratara koji su se zatekli u M. Gracu. Oni koji su ih ubili nisu zacijelo znali ni njihova imena; dovoljno je bilo da su nosili habit na sebi. No, ipak što kaže (kasnija) partizanska propaganda o njegovoj eventualnoj krivici?

Viktor Novak u svojoj zlobnoj studiji *Magnum crimen* o fra Krešimiru nema previše podataka. Spominje ga samo jednom: "Gvardijan samostana bio je dr. fra Krešo Pandžić, koji je znao njemački i zajedno s fra Radom Vukšićem bio stalno u društvu njemačkih oficira."¹⁶⁶ Ponajprije, fra Krešimir Pandžić nikada nije bio gvardijan na Širokom Brijegu (on je od 1940. do 1943. bio provincijal, a od 1943. do smrti 1945. ponovno profesor na Širokom Brijegu). Kada znamo da je tijekom dobrog dijela rata njemačka vojska zauzela i gimnaziju i konvikt na Širokom Brijegu, potpuno je jasno da su gvardijan, ravnatelj i profesori morali s njima kontaktirati, jer su živjeli gotovo u istim zgradama. O tome piše i fra Tugomir Soldo u odgovoru na Novakove laži:

¹⁶⁵ Razgovore sa svjedocima vodio je fra Miljenko Stojić, vicepostulator, 2009. i 2010. godine (Arhiv Vicepostulature, Široki Brijeg).

¹⁶⁶ Viktor NOVAK, *Magnum crimen*, str. 659.

Krešo nije nikada volio svjetovno društvo, osobito vojničko. No, dozvoljavam, da je koji put išao sa službenim poslom, na primjer, tražiti lijekova od njemačkoga liječnika za kojega bolesnika civila ili fratra i slično. Možda je koji put i otišao na komandu, da zaštiti svijet, ako su slučajno njemački vojnici napravili seljacima kakvu štetu. To se isto može reći i za dr. fra Radoslava Vukšića, koji je bio direktor. Obadva su bila po karakteru slični, dobri svećenici, tihi i povučeni ljudi. No nije znao samo pok. fra Krešo njemački, pa se radi toga nije trebao družiti sa Nijemcima. Svi profesori na Š. Brijegu znali su njemački. Svi su oni po više godina studirali u srednjoj i zapadnoj Evropi i znali su po više jezika, a neki su ih znali i po pet bez slavenskih jezika.¹⁶⁷

Iznimno je zanimljiv njegov spomen u elaboratu UDB-e, “opunomoćstvo” sreza Lištica, koji je nastao 1953. godine. Tu se za njega navodi doslovno:

11. Dr. Pandžić fra Krešimir, profesor klasike i njemačkog jezika. Po svom političkom uvjerenju bio je anglofil, a kao ustaša nije se isticao. Poslije oslobođenja Š. Brijega, navedeni je ubijen od strane naših jedinica.¹⁶⁸

Dakle, čak i ovaj UDB-in elaborat, koji vrvi lažima o širokobriješkim fratrima, navodi fra Krešu kao “anglofila”, koji se u ratu nije isticao “kao ustaša”, a još je značajnije da se navodi kako je ubijen “poslije oslobođenja Širokog Brijega”, dakle da nije ubijen s puškom u ruci, kako se lažno navodi za brojne druge fratre na Širokom Brijegu. No, o vrijednosti navedenoga elaborata dovoljno govori već sama činjenica da fra Krešimir nije uopće bio ubijen na Š. Brijegu, nego u Mostarskom Gracu.

Naprijed u tekstu nastojao sam prikazati fra Krešimirov odnos prema franjevcima pod svojom jurisdikcijom koji bi se uključili u državne službe. To je fra Radoslavu Glavašu dopustio, i to na nagovor drugih franjevačkih provincijala, jer je takvu službu u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja i u Kraljevini Jugoslaviji vršio jedan franjevac (fra Augustin Čičić iz provincije Bosne Srebrene), dok je drugima to zabranio. Ovako je o tome pisao fra Dominiku Mandiću 30. rujna 1941.: “Nisam ga [R. Glavaša] slao za tim poslom, ali kad su ga u pristojnoj formi tražili, nisam odbio. On će imati glavu za to mjesto, makar se nije toliko bavio teologijom ili pravom. Više sam se bojao za čvrstoću i pravac redovničkog uzgoja, da ne bi mlad, suviše blizu politici, krećući se dnevno u svjetovnom društvu lično stradao. Kasnije navro fra Justin Medić, da je i on pozvan za i na rad u ministarstvu. Nijesam stvar uzimao ni ozbiljno niti sam mu dozvoljavao...”¹⁶⁹ Samo jedan franjevac je za vrijeme Pandžićeva provincijalatstva bio vojni kapelan, i to u Mostaru, sa stanom

167 Tugomir SOLDI, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, *Hercegovina franciscana*, br. 7 (2011.), str. 405-406.

168 Istorijat klera sreza Lištica, Lištica, 1953. (strojopis), str. 9.

169 Arhiv Provincije: Ostavština D. Mandića, sv. 1, mp. 3, f. 211.

u samostanu - iako je uobičajeno da svećenici budu vojni dušobrižnici, kako u vrijeme rata, tako u vrijeme mira.

Na kraju se može zaključiti da je fra Krešimir Pandžić kao provincijal u najtežim vremenima, u prvim godinama Drugoga svjetskog rata, bio na visini zadatka. Možemo slobodno s fra Ivom Sivrićem zaključiti: "Gledano iz današnje perspektive na rad našeg tadanjeg provincijala, za vrijeme ratnih godina, očito je zauzeo pravi stav."¹⁷⁰ Ubijen je stoga ne zbog nekih "grijeha", nego potpuno nevin - samo zato što je nosio na sebi habit. Oni koji su ga ubili zacijelo nisu ni znali tko je on.

Dr. fra Robert Jolić

170 Ivo SIVRIĆ, *Krvave godine. Odbljesci uspomena jednoga od preživjelih*, Chicago - Mostar, 1996., str. 173-174.

KRVLJU OPEČAĆENI ZA NEBO

**Životopisi šezdeset šestorice hercegovačkih franjevaca
ubijenih u Drugom svjetskom ratu i poraću**

Priredio:
dr. fra Robert Jolić

Mostar, 2025.